SAYI : 4.

A. BATTAL — TAYMAS

KAZANLI TÜRK MEŞHURLARINDAN

İKİ MAKSUDÎLER

Kişilikleri, fikir hayatları
ve eserleri.

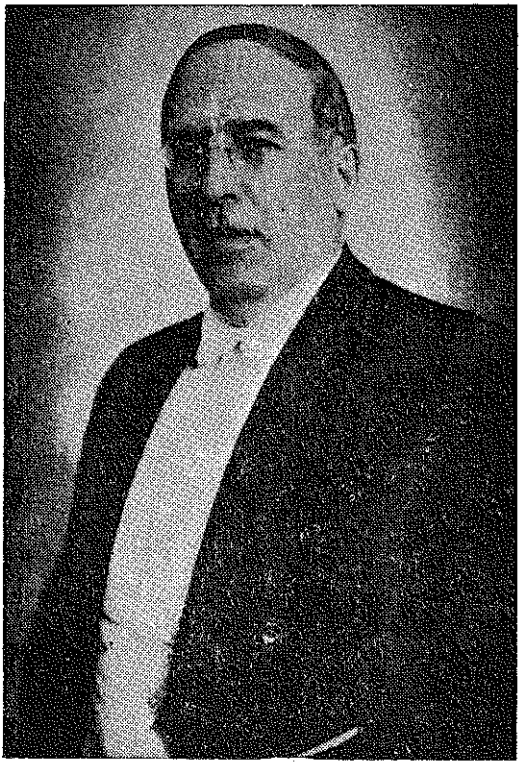

Sadrî Maksudî

İSTANBUL — 1959.

SAYI : 4.

A. BATTAL — TAYMAS

KAZANLI TÜRK MEŞHURLARINDAN

IV — V

İKİ MAKSUDÎLER

SADRİ — ARSAL

AHMED — HADİ

Kişilikleri, fikir hayatları
ve eserleri.

Bir Ek ve 5 resim.

İSTANBUL — 1959.

Basıldığı Yer Sıralar Matbaası

İÇİNDEKİLER

YANKILAR — TEPKİLER.
İKİ kardeşler (GİRİŞ).

A.

SADRÎ MAKSUDÎ ARSAL.

Medrese ve ışkola
«Maişet» hikâyesi.
Paris'te tahsil devresi.
Dönüş.

I.

RUSYA'DAKİ ÇALIŞMALARI.

«Dumalar» ve Sadrî Maksudî
Avukatlığı.

1917 İHTİLÂLİ

«Türkistan Komitesi»nde
«Millî-madenî muhtariyet.»
Tarihe yanlış geçmesin!

II.

S. MAKSUDÎ AVRUPA'DA

Finlândiya'da dinleniş,
Bir daha Paris'te,
Bir «Sulh heyeti»
Politika dışında

III.

SADRÎ MAKSUDÎ TÜRKİYE'DE

Maksudî Maarifçi
Maksudî profesör

Maksudî millet vekili.
Küçük bir «kaza».
Eserleri.

S. Maksudî'nin Türkiye'de çıkan birinci ve sonuncu eserleri üzerine notlar.

1) TÜRK DİLİ İÇİN :
Prof. Fındıkoğlu ne diyor?
C. Brockelmann'ın mütalâası.
Atatürk'ün vecizesi.
Türk basınındaki tepkiler.

2) MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI :
Bu eser hakkında müellifinin fikiri.
Türk basınının ilgisizliği.
S. Maksudî'nin kendi hakkındaki sözleri.

B.

AHMED — HADİ MAKSUDÎ

Kökeni ve öğrenimi.
«Usul-ü cedit»çi.
Gazeteciliği:
«Yulduz»cü Hadi efendi:
«Yulduz»dan hatıralarım:
«Yulduz»a nasıl girmiştim?
«Yulduz»dan nasıl ayrılmıştım?
Hoş bir karşılaşma.
Son söz.

BU ESERİN — A — bölümüne ilişkin bir EK:

UZAK ŞARK'TAN GELEN MEKTUPLAR:
S. Maksudî ne diyordu?
Üçlü görüşme.
Mektupları yazana cevabım.

YANKILAR—TEPKİLER

(Bundan önceki üç kitap üzerine)

HASAN—ALİ YÜCEL (Önceki Maarif Vekili)
25 Eylûl 1958:

Kitaplarınızı aldım. MUSA CARULLAH'ı dikkatle okudum. Kütüphanemde, zikrettiğiniz eserlerini birtürlü bulamadım. ZAMAN kitaphanesinde eskiden bunları kolayca tedarik ederdik, oradan aradım; yok. Bu araştırmanın sebebi, kitabınız ve pek ehemmiyetli bir şahsiyet saydığım merhum hakkında bir yazı yazmaktı. Ankara'ya dönüşümde meşgul olacağım.

Himmetinizi takdirle karşılar, şahsen tahrik ve müstefid edilmiş olmanın şükranını tekrarlar; bu vazifemi yapmakta gecikmemi mazur görmenizi umarak, saygılarımı sunarım.

MİRZA BALA—KUTLUK
Azerbaycanlı aydınlardan,
Münih, 17 Aralık 1958:

«Kazanlı Türk meşhurları» serisi çok mükemmeldir. Cidden takdire şayan bir teşebbüstür. Ben **DERGİ**'de bu hususta bir takriz yazmak isterdim. Fakat sonunu beklesem daha iyi olur mu diye düşündüm. Bilmem yakında tamamlanır mı? Yoksa daha uzun mu sürecek?

(Bu, fikir ve politika adamı 8 Mart 1959 tarihinde öldü)

TAHİR ŞAKİR—ÇAĞATAY
Sosyoloji doçenti
Ankara 27 Aralık 1958:

Her üç risaleyi de dikkatle okumuş bulunuyorum. Ben şahsen her üç eseri de çok beğendim ve öğretici mahiyette buldum. Bazı kimselerin şu veya bu şekilde söylendiklerini de duydum. Bence bunların büyük bir kısmı hemşehrilerimizin sadece hisleriyle yaşamakta ve karşılaştıkları her şeyi o ölçüye vurmağa alışmış olmalarının bir beldeğidir. Böyle ciddî meseleleri sadece hissî ölçüye vurarak kıymetlendirmek hiç de doğru olamaz.

Ben her üç eseri (Rizaeddin Fahreddinoğlu, Musa Carullah Bigi ve Alimcan Barudi) hacimlerine göre muhtevası bakımından da çok iyi ve ölçülmüş buluyorum. Mesainiz ceidden şayan-ı şükrandır. Hele felâketli bir hayat şartları yaşamakta olan memleket ve halkımızı hatırlamak ve hatırlatmak bakımından da çok yerinde bir hare-

kette bulunmuş olduğunuz için de size şükran borçluyuz. Ümid ederim ki. bu hareketiniz daha genç olan «ulema» hemşehrilerimiz için de uyarıcı. vazife hatırlatıcı bir örnek rolünü oynayacaktır.

Prof. von GABAİN (Hamburg)
(Dr. Hamit Z. Koşay eliyle).

«Vielen Dank für A. Battals—Taymas Kazan Türkleri meşhurlarından. Das interessiert mich sehr, denn es ist mir immer undeutlich geblieben, wie die vielen Kazaner Reformaesteribungen zuzammen bringen. Nun gewinne ich ein klareres Bild...»

Y. Mühendis KEMAL LOKMAN.
Ankara, 28 Eylûl 1958:

«Bu iki kitabınız (Rizaeddin Fahreddinoğlu ve Musa Sarullah Bigi) bizim gibi çok küçükken memleketlerinden ayrılanlar için kendi alimlerimiz ve büyüklerimiz hakkında mücmel olsa da bilgi veren çok kıymetli birer eserdir. Her nekadar matbuat vasıtasiyle muhtelif vesilelerle bu zatlar hakkında yarımyamalak ve kısır malûmat edinmiş isek de, derlitoplu bir halde elimizde hiçbir şey bulunmuyordu. Bu bakımdan eserleriniz takdire şayandır. Muhacerette bulunanlardan, ve betahsis kaynak kıtlığınran dolayı daha fazlasını beklemek ve büyük çapta olmalarını ummak da doğru değildir.»

İMAM VELİ—AHMED HAKİM
Helsinki. 10 Ağustos 1958:

Azizim Taymas Bey, merhum Musa Carullah hakkında yazılmış güzel eseri okudum. Merhum üstadın ihtiram edip, içtimaî işlerini takdir edip, hak fikirlerini, güzel sözlerini kabul edip mübeyyin bir risale yazıp tiyişince ihtiramınıza fevkalhad memnun oldum. Mecmualarda, ceridelerde yazılan makaleler, saklanmi gaybola (yogala). Risale şeklinde olan eser hiçbir vakit kaybolmi, insanlar yaşadıkça yaşi...

Üstad, bereketli kaleminiz bilen bu risaleni yazıp, merhum ve magfur üstadı ihya ettiğiz. Bu büyük şeref size aid oldu. Kendi vatanında merhumnuñ tercüme-i halini yazup taratmak (dağıtmak) tügil (şöyle dursun) ailesiniñ ne yerde oturduğunu da bilen yoktur.

Kazanlı Türk meşhurlarından alim, fazıl Rizaeddin hazretleriniñ tercüme-i hali, meziyet-i zatiyesi, ilmi ve fazlı yazılmış sönmez ki. tabını da okudum. Bik yarattım (beğendim), bik faydalandım. Rahmetliniñ ruhu inşallah sizden memnun olacaktır.

Üstad Alimcan Barudî hakkında yazılmış kıymetli kitabı da aldık, okuduk, yarattık (beğendik). 35 seneden fazla ikdam. ihtimam,

gayret ve sebat ile tedris edip köp-köp fazıl şagirdler yitiştirgen bolsa da. üstadlarının tercüme-i halini, tarih-i hayatını, dinî, ahlâkî, ilmî meziyetlerini yazıp beyan etmek şagırdlerinden hiçbirine nasip olmağan; fahr ve şeref sizin kaleminize nasip oldu... Bir büyüğün dinî, içtimaî hizmetlerini takdir kılıp güzel bir tercüme-i hal yazu yinğil (kolay) bir iş tügil; onun için zat-i alilerine candan teşekkür etmek borcumuzdur, aziz üstad!.

İmam HABİBÜRRAHMAN ŞAKİR
Tampere (Finlandiya), 20 Eylûl 1958:

Halide tutaş Wefa tarafından minğa Musa Carullah ve Rizaeddin Fahreddinoğlu isimli iki eseriniz hediye olarak takdim idildi. Eserlerininğizni henüz mütalâa etmeden sizge ihlaslarımnı bildirmek, teşekkürlerimni sunmak niyeti ile şu mektubu yazdım. Allah'dan dileğimiz; selâmet olunğuz da daha şununğ gibi eserlerni meydana çıkarmağa muvaffak olunğuz! «Musa hazret hakkındağı eseriñiz beni artığı bilen alâkadar etti. Çünki ben de Musa hazretniñ muhlislerinden ve en son şagirdlerinden idim. Merhumnuñ Hindistandagı devri benden başka geçmedi dinilebilir. Bu hususta bende baytak (epey) malumat da bar.

Prof. B. SPULER
Hamburg, 24 Kasım 1958:

Bendenize göndermek lütfunda bulunduğunuz iki kiymetli kitaplarınızdan dolayı zat-ı aliinize kalben teşekkür ederim. Tatar ile Başkurtların Rusya hakimiyeti altındaki durumları hususunda bir kitap çıkardığımdan itibaren bu meseleler bendenizi çok ilgilendirmektedir, ve iki eserlerinizi büyük bir alâka ile okuyacağım.

Prof. MATTİ RESENEN
Helsinki, 9 Şubat 1.59:

Çok hürmetli arkadaşım Abdullah B.—T..

Gönderdiğin kitaplardan «Kazanlı Türk meşhurlarından 1.3» dolayı sana çok teşekkürler ederim. Hüvee jatkoa töillesi! (çalışmalarına gereği gibi devam etmeni dilerim!).

ZUHUR TAHİR
Türk—İslâm cemaati reisi.
Helsinki, 1 Ağustos 1958:

Gönderdiğiniz MUSA CARULLAH kitabını aldım. Teşekkür ederim. Kitabı dikkatle okudum, memnun oldum. Musa efendinin tercüme-i halini dolu olarak yazmışsınız. Eserlerinizi burada yaymaya çalışacağım...

Dr. HAMİT Z. KOŞAY
Ankara, 5 Aralık 1958:

Alimcan Barudî kitabını da ilgi ile okudum. Himmetiniz var olsun! Bunlarla büyük hizmet yaptığınıza kaniim.

SAMİ N. ÖZERDİM
Milli Kütüphane Müdür V.
Ankara, 15 Ocak 1959

Üç biyografya eserinizi «Türk dili» dergisinin önümüzdeki sayısındaki kısa tanıtmaları bir araya getiren yazımın başına aldım. Takdir edersiniz, ki bu konularda vukufum hemen yok gibidir; tanıtmalarım da, bu yüzden, pek kısa, pek yetersiz oldu. Daha doğrusu, yalnız eserlerinizi duyurmak vazifesini başardım. Lüfen beni affediniz.

A. BENNİGSEN
Paris, 3 Ekim 1958:

J'ai rapporté d'İstanbul vos précieuses monographies sur Rizaeddin Fahreddinoğlu et Musa Carullah Bigi. Maleureusement je n'ai pas pu trouver en librairie vos monographies sur Alimcan Barudî, les Maksudîs,ni vos ouvrages plus anciens: Kazan Türkleri (İstanbul 1925). Rus ihtilâlinden hatıralar (İstanbul 1947); Rusyadan ayrılan milletler (Ankara, 1927) et Türk-Tatar tarihi (Mukden, 1938). Je le regrette beaucoup car fils me seraient très précieux pour mes recherches...

HALİDE WEFA
(Tampere-Finlândiya),
12 Eylûl 1958:

Bu kıymetli kitapları alır-almaz herikisini okup çıktıktan sonra gençlerimize müracaat ettim. Çoğu hatırımı kırmadan, millet yolunda dinmeden-yorulmadan çalışmaların kadrini bilerek tekliflerimi sevinçle karşıladılar. Şimdilik lehçe farkı yüzünden bu eserlerinizden pek fazla faydalanamazlarsa da, ileride anlayıp okuyunca onların kıymetini daha artık anlarlar. Şimdilik Tampere Türkleri birliğinin toplantılarında istedikleri zaman o kitapları bildiğim kadar anlatmaya karar verdim...

HAMİT REŞİT
New-York, 27 Aralık 1958:

Halkımız üçün zur (büyük) hizmetler kürsekten büyüklerimizni dünyaga çıgaru-sizning zur hizmetiñizdir. Allah taalâ sizge sawlıx (sağlık), bahıt hem uzun ömürler nasip itsin!

ÖĞRETMEN ABDÜRRAHİM—
UYGUR ÖZENTÜRK.
Kula, 15 Mart 1959.

Muhterem üstadım, neşriyat alanındaki mücahedeniz kutlu olsun!
Eserlerinizi derin bir zevkle okuyorum. Bu mücahedeye devam etmeniz için Ulu Tanrıdan uzun ömürler diler ve en derin saygılarımı arzederim.

ASIM ZİHNİOĞLU (Tekellerden)
İstanbul, 3 Nisan 1959.

3 numaralı eserinizi de memnunlukla aldım. Sizi devamlı çalışmalarınız ve başarılı yazılarınızddan dolayı candan tebrik ederim.

REFİK ÖZDEK (Hukukçu)
İstanbul, 16 Aralık 1958:

İki kıymetli kitabınızı sevinçle aldım. Millî dâvalara hizmet etmiş büyüklerimizi tanımak, ilgi duyduğum konularda aydınlanmak bakımından kitaplarınız çok faydalı oldu. Ayrıca bundan sonra çıkacak eserleriniz de okumak, kuzeydeki soydaşlarımın dünü ve bugünü ile onların san'at ve gelenekleri hakkında daha fazla bilgi iyesi olmak için büyük faydalarınızı ümid etmek te bana kıvanç veriyor. Verimli çalışmalarınızın devamı için yürekten duacıyım.

LÜTFİ İKİZ (Kütüphaneci)
Nevşehir, 8 Haziran, 1959:

Neşrine muvaffak olduğunuz kıymetli eserlerin elime geçenlerini okudum. Sizi tebrik ederim. Ve daha birçok eserler yazmaya muvaffak olmanızı Cenab-ı Hak'tan temenni eylerim. Eserlerde neşrettiğiniz mektupların klişelerinin basılması eseri lâyemût (ölmez) kılardı...

ABDÜLKADİR İNAN
Türk Dil Kurumu uzmanlarından
Ankara, 31. VII. 1959:

Muhterem A. Battal BF ağabeyim,
Lütfen göndermiş olduğunuz iki eserinizi aldım. Pek çok teşekkür ederim. Güzel bir millî hizmete teşebbüs etmiş olduğunuzdan dolayı sizi tebrik eder ve Tanrıdan başarılar dilerim. Millî kültürümüzün ilerigelen hadimleri ve şahsiyetleri olan bu zatlar muhakkak, ki, yeni nesle tanıtılmalıdır. 40 yıldanberi «Bolşevikler şöyle zulmettiler, böyle haksızlıklarda bulundular» diye sızlanmaktan başka bir şey yapılamadı desek yeridir. Başladığınız iş çok faydalıdır; maddi fedakârlığınız da şayan-ı takdirdir.
Sizi tekrar kutlar ve muvaffakiyetler dilerim.
Türkistanlı Dr. A. Oktay'ın mektubunu 3. sayılı eserimizin sonuna eklemiştik.

İKİ MAKSUDÎ KARDEŞLER

AHMED HADİ — 1867-1941 —

SADRÎ ARSAL — 1879-1957 —

GİRİŞ

Kazan ilinin **Kazanartı** (1) denilen bölgesindeki **Taşsu** adlı köyün imamı Nizameddin Maksudî'nin üç oğlu vardı: Ahmed-Hadi, Salaheddin ve Sadreddin. Bunların büyükleri olan A.-Hadi ile en küçükleri Sadreddin (Sadrî) Maksudîler Kazan Türklüğünün fikir ve kültür hayatında önemli rol oynamış olan fikir adamlardır. Ortancaları olan Salaheddin, anlaşılan, uzunboylu okumayıp, iş hayatına atılmış ve Kazan şehrinin **Piçenbazarı** çarşısında kavaf dükkânı açıp alışverişe başlamıştır. Burada bizi ilgilendirenler büyük kardeş ile küçük kardeştir; **İKİ MAKSUDÎLER** işte, bunlardır.

Küçük kardeşin şöhreti daha üstün, daha geniş olduğundan, biz onu öne aldık; fikir ve bilim söz konusu olurken «yaş»a değil. «baş»a önem verilmektedir tabiî.

Büyük kardeş terbiyeci ve biraz da gazeteci idi. Şöhreti daha çok terbiyeci yazar niteliğiyledir. Küçük kardeş ise daha çok bir politikaciydi. Bilimsel yazarlığa Rusya dışında. «Muhaceret»te, kırkından sonra başlamıştır. Politikada olduğu gibi bu alanda da kayde değer işler başarmış; ağabeyisini çok gerilerde btrakmıştır. Bunda onun yetişmesinin, hazırlığının, tahsilinin daha esaslı, daha sağlam olmasından

---

(1) Kazan şehrinden kuzey cihetine düşen ve üzerinde çokça Türk köyleri bulunan bölgeye Kazanlılar **Kazanartı** derler, ki, Kazan arakası demektir. Kazanlı şair A. Tukay'ın şu mısra'larında geçer:

Ayrılıp kitsem de sinden gumrumniñ tañgında min,
Ey Kazanartı, siña kayttım süyüp tagın da min!

Şairin doğduğu Kuşlawuç köyü de Kazanartında bulunmaktadtr.

başka, «Muhaceret»te Türkiye'ye düşmesinin ve bu Yurtta bilimsel ve düşünsel çalışmaları için çok elverişli zemin ve zaman bulmasının da büyük tesiri olmuştur tabiî. S. Maksudî Türkiye'de bir politikacı olarak değil de, Türklük ve toplum için fikir ve bilim adamı sıfatiyle faydalı işler görmüştür. Ama «politika» alanında kendi deyimiyle söylersek «dahilî Rusya ve Sibirya Türklerinin siyasî talepleri» ile Avrup'dayken azçok meşgul olmuş idiyse de. Türkiye'ye gelince, bu «dâva»yı unutmuştur. Belki unutmamıştır da, onunla uğraşmaya vakit bulamamıştır. Her ne hal ise, onun Fransadan Türkiye'ye gelmesi çok yerinde bir davranış olmuştur, ki, kendisini bu aziz Yurda çağırıp fikir ve ilim alanında çalışma imkânını verenleri de hiçbir vakit unutmamalıyız.

Ötede Bolşevik devriminden sonra da Kazan'dan ayrılmayan büyük kardeş A. Hadi Maksudî için yeni haller ve şartlara uyarlanmak hiç de kolay olmamıştı tabiî. Sovyet devrinde onun gazeteciliği de, pedagogluğu da geçmezdi elbette. Gazeteciliği zaten Bolşevik devriminden önce bırakmıştı. Eskiden yazdığı mektep kitaplarının da devri geçmiş bulunuyordu. Bundan dolayıdır, ki, bu yanda küçük kardeş fikir ve bilim bakımından ilerlemekte, yükselmekte, ve geçim hususunda da zorluk, darlık çekmemekte iken; o yanda büyük kardeşin fikir hayatı tamamiyle durmuş; geçimi de son derece zorlaşmış, ağırlaşmıştı. Kısası; onun Sovyetlerde geçirdiği 23-24 yıl herhalde artan bir üzüntü ve sıkıntı içinde sürüp gitmiş ve sonunda bu helîm-selîm fikir adamı Dünyaya ve insanlara küskün halde bir daha açmamak üzere gözlerini yummuştur. A. Hadi efendi pek sakıngan, aşırı kertede ölçülü, suya-sabuna dokunmamanın yollarını iyi bilen bir kişi olduğundan, Sovyetlerde de yaşayabilmiş, ve değme milliyetçi aydına nasip oilmayan bir ölüşle, yani eceliyle, ölmüştür. (Bu eserin «B» bölümüne bakıla!)

S. Maksudî'nin hayat görüşünden, felsefî-içtimaî düşüncelerinden uzun-uzaduya söz açmanın yeri burası değildir.

Yalnız kısaca şunu diyebiliriz, ki, merhum şuurlu bir milliyetçi — türkçü idi. Derslerinde, konferanslarında ve yazılarında «millî emeller»den bahsetmeyi pek severdi. Siyasî, iktisadî görüş hususunda «liberalizm» taraflısı olduğu anlaşılmaktadır. Sosyalizmi hoş görmezdi. Karl Marks'ı bir sosyolog-filozof vasfiyle takdir ediyor idise de, muayyen bir içtimaî sınıfın müdafii, mücadeleci sosyalist Marks onu pek ilgilendirmezdi. Büyük hemşehrimiz Yusuf Akçura'nın hilâfına olarak, İnsan toplumları hayatında iktisadî faktörlere üstün bir önem vermez; fikirlere, «emeller»e (ideallere) ve «büyük şahsiyetler»e (kahramanlara) daha çok kıymet verirdi. (Birinci Türk tarihi kongresinde verdiği TARİHİN AMİLLERİ konferasonda söylediklerinden bu neticeyi çıkarmak mümkündür).

Devlet idare usulü (rejim) babında S. Maksudî 1917 Rus ihtilâlinden önce cumhuriyetçi değildi. Zaten, mensûp olduğu «Kadet» siyasî partisi «maşrutî monarşi» taraflısı idi. Ama İhtilâlin alabildiğine genişlemesini, çarın da tahtından atıldığını müşahade eden bu parti dahi programına cumhuriyetçiliği de soktuğunu ilân eylemişti.

S. Maksudî, şüphesiz, demokrasi (budunbeğliği) yandaşı (taraflısı) idi. Ancak kendisi ruhçe, hissiyatça «aristokrat» olduğundan budunculuğu (demokratlığı) daha çok nazarî-ilmî idi. Yani «**demos**»un (budunun-halkın) içine girip onun dertlerini dinliyecek, istek ve dilekleri ile ilgilenecek ve bu yolda, gerekirse, pala çalacak olan bir budunçu (demokrat-halkçı) olmayıp, **halk** ile kendi arasında bir saygı mesafesi bırakmayı; şirazlı **hekîm** Sadî felsefesine uyarak kenarda kalmayı tercih eden bir demokrattı... Şu dakkada vaktiyle bir hikâyede okuduğum «filozof» taslağının şu sözlerini hatırladım:

— «Aslına bakarsanız ben de sosyalizm taraflısıyım. Öyleyse de, bu rejimin ben hayattayken uygulanmasını istemem; benden sonra ise, Dünyayı Tufan kaplasa da ne

gam?». (Bu, aslında bir Fransız kıralının sözüdür: «après moi déluge).

Merhumun karakteri çekici değil, iticiydi. Tabiatında ağabeysinkine benzeyen çiziler ve o zatı andıran tuhaf haller, davranışlar da yok değildi. Belki de onun için nükteci bir hemşehrimiz: «Hadi efendi nâtraşide Sadrî ise, Sadrî bey de traşide bir Hadi efendi» derdi...

S. Maksudî kendisinin değerine fazla güvenen ve tepeden bakan bir kişi olduğundan çok alıngan ve öfkecil de idi. Şakaya, latifeye hiç tahammülü yoktu. Ama kincil değildi. Kingüder olmadığını gösteren delillerden biri de şudur:

Kendisinin gençlik arkadaşlarından muharrir Ayaz İshakî ile onun ildeşi ve emekdaşı gazeteci Fuad Tuktar 1905 ihtilâli günlerinde, hattâ iki ihtilâl (1905-1917) arasında matbuatta kendisi hakkında en ağır sözler sarfetmişler, söylemediklerini, demediklerini bırakmamışlarken, Sadrî bey onlardan birincisiyle son ihtilâl günlerinde anlaşıp işbirliği yapmış; ikincisi ile de Avrupada bir «Sulh heyeti» içinde beraberce çalışmıştır. Demek, merhum «şahsiyat»ı Cemiyet işlerinden ayrı tutmasını bilirdi.

İstanbul'dan Ankara'ya 18 Şubat 1946 tarihiyle bana yazdığı bir mektubunda kendisi bu aldırmazlığını, hoşgörürlüğünü şöyle açıklıyordu (aynen:»

«Bunun iki sebebi vardır: Birisi ahlâkî bir kanattır; insanın etrafındakilerin küçük kusur ve za'flarına göz yummanın, onları görmemeye, unutmaya çalışmanın bir ahlâkî vazife olduğuna dair kanaat. İkincisi de psikolojik bir sebeptir...

(Bu sözler kendisinin benimle olan münasebetlerinin niteliğini açıklamak için yazılıyordu, ve bu **psikolojik** sebep açıklanırken şahsım hakkında ılık ve hoşa giden sözler sarfediliyordu; ama, onları buraya olduğu gibi aktarmayı uygun bulmadım). (2).

---

(2) «Efendi, sakladın; demek, bunda işine gelmiyen bir bityeniği var» diyen olursa, o «psikolojik» sebebin muhabirimce nasıl anlatılmış olduğunu da açıklamak zorunda kalırım tabiî.

Tabiatındaki bu vasfından ötürü olsa gerektir, ki o, kimseye karşı düşmanlık hissi beslemediğini söylerdi. Ancak buna karşılık, bütün ömründe herhangi bir kimseyle içli-dışlı ahbap, samimî arkadaş olabildi mi acaba?

Rahmetliğin sohbeti bir bakıma hoş, bir bakıma da ağırdı.Hoştu. Çünkü kendisi okumuş, dünya görmüş, geniş bilgi ve bilim iyesi bir adamdı. Ağırdı. Çünkü konuşurken hep suyuca gidilmesini severdi. Gitmezseniz. hemen sinirlenip parlaması işten değildi. Bu gibi biriki feveranına ben de şahit oldumdu. Günlerden bir gün Ankara'da Yenişehir semtinde «Özen» pastahanesinde konuşup oturduğumuzda ona göre dokunaklı bir fikir ileri sürdüğümde birden öfkelenmiş ve «sen zaten her zaman benim aleyhimde bulundun!» diyerek yerinden fırlamış ve yanından ayrılıp çıkıp gitmişti. Oysaki haksızdı. Ben hiçbir zaman onun aleyhinde bulunmuş değilim. Olsa-olsa kendisi hakkında aşarı övmelerde bulunmaktan kaçınmışımdır. Haksız olduğunu kendisi de anlamış olacaktır, ki. o «vak'a»dan sonra fakiri defalarca aramıştı. Bu da onun öfkecil ise de, kincil olmadığını gösterir. (3).

---

(3) Başka bir örnek: İşbu «GİRİŞ»i yazarken defterimin birinde şu notu da buldum: «28.X.II.1942 de akşama doğru Ankara'da Sadri Maksudi'ye uğramıştım. Çay içerken dereden-tepeden ve aile hallerinden konuşup oturduk. Ben sohbetimizin bu suretle sona ermesini istiyordum ama, ev sahibi birdenbire «birparça siyasetten konuşalım» diye başladıktan sonra o günkü «siyaset» ve harp üzerine görüşürken, ortada hiçbir önemli sebep yokken. sohbetdaşım son derece hiddetlenmiş; benim sözlerimi hiç dinlemek istemeyip köpürdükçe köpürmüş; münasebetsiz insinuationlar yapma yoluna sapmış ve benim güya rusça mütercimlik görevime son verilmek ihtimalinden korktuğumdan Rusların zafelini istiyabileceğimi söylüyecek kadar kendinden geçmişti. Ve şu «kehânet»de de bulunmuştu: «efendim. bu harpte ne Almanlar Demokrasileri yenip ezecek, ne de Demokrasiler Almanları. Yenilen taraf Rusya olacak. Ötekiler Rusya hesabına anlaşıp aralarında bir barış yapacaklar. Almanya Rusya'da kalacak.»

O zaman eve dönünce sıcağısıcağına bir deftere geçirdiğim bu sohbete ilişkin notlarımı şu sözlerle bitirmişim: «Bakalım, S. Maksudî'nin bu «kehânet»i doğru çıkacak mıdır acaba?

S. Maksudî aslında bünyeee sağlam, sıhhatlı bir kişi idiyse de, yaşı ilerledikçe iç cihazlarında, sinir sisteminde daha Ankaradayken bazı aksaklıklar başgöstermeye başlamıştı. Daha o zaman arasıra buhranlar geçirdiğini duyardık.

Bu halleri ona bakan doktorlar anlatırdı; yoksa kendisi bu hususta çok «ketûm» davranır, bir şeyceğizi yokmuş gibi görünmeye özenirdi. Ölümünden 3-5 sene önce İstanbulda da ağır bir hastalık (galiba **pancreas** ağrıları) geçirmiş, hastahanelik olmuştu. Ama bütün bunlara rağmen ve fi'lî Devlet hizmetinden çekildikten sonra da fikrî çalışmalarına devam ederdi; çok okurdu ve yazardı. Kendisi «ben «makaleci değilim» diyordu ama, İstanbul'da Osmanbey semtinde Şair Nigâr sokağındaki evinden boyuna «TASVİR» gazetesine makaleler yollar-dururdu. Her ne pahasına olursa, olsun «unutulmamaya» çalışırdı... Yaşlanmış idiyse de, «ihtiras»ından hiçbir şey yitirmediğini söylerdi.

Emekliye ayrılıp 5 yıl kadar dinlendikten sonra 1950 de Demokrat parti listesinde Ankara saylavlığı için adaylığını koymuş ve seçilmişti. Ayni yılda Kızılcahamam ilçesinin çamlar arasında kuytu yerlere gömülmüş olan fakir, ücra köylerinde seçim nutukları vermek için geziye çıkıp tepe-dere dolaştıktan sonra Ankara'ya dönünce argın-yorgun, bitkin bir halde bizim, Ankarada Posta caddesindeki evimize uğradığını bugün de hatırlıyorum.

O zaman en az yetmiş iki yaşındaydı. 54 te adaylığını koymadı veya koydurmadılar. Ömrünün geriye kalan 6-7 yılını ileride bahis konusu olacak son eserini yazmak ve bastırmak ile geçirdi.

Bu kazanlı meşhur iki kardeşi yakından tanırdım. Ahlak tabiatları, içtimaî, siyasî fikirleri, hayat görüşleri, bilgi ve bilim dereceleri bence az-çok belliydi. Büyük kardeş A. Hadi Makdudî ile dört yıla yakın bir zaman basında işbirliği yapmıştım; adamın içini, dışını öğrenmiştim. Küçük kardeş S. Maksudî ile ise, Urallar ötesindeki Troyskiy şehrinden Ka-

zan'a taşındıktan sonra 1913 yılında tanışmıştım. O zaman kendisi Duma üyesi değildi, Kazan barosuna kaydolunup avukatlık yapmaya başlamıştı. O sıralarda ben Hadi Maksudî'nin «YULDUZ» gazetesinde çalışıyordum. Sadrî beyle arasıra görüşüyor ve söyleşiyordık. 1917 yılı ihtilâline kadar olan yıllar böyle geçtiydi. İhtilâl patlak verince avukatımız Merkeze koştu; mensûp olduğu «Maşrutiyetçi Demokratlar» partisin ileri gelenleriyle temaslarda bulundu ve parti kongrelerine katıştı. İşte, bu partinin yardımiyle bu eserin bir yerinde bahis konusu olan «Türkistan komitesi» öyeliğine tayin edilip Taşkent şehrine gitti. 1917 yılının yazında Kazan millî Şurasının gönderdiği bir heyet içinde ben de Taşkend'e gittimdi. Gerek orada, gerek, ayni yılın Temmmuz ayında Kazan'da toplanan 2. genel Rusya müslümanları kongresi günlerinde; gerek Ufa'da «İç Rusya ve Sibirya Türk - Tatarları «Millet Meclisinin toplandığı sıralarda; gerek Ufa Millî İdaresi Sovyet hükûmetince dağıtıldıktan sonra Kazan'da onunla kısa süreli temaslarım olmuştu. Bu Kazandaki temasım 1918 yılının yazbaşlarında olmuştu ve Rusyadaki son temasımızdı. Kendisiyle Rusya dışındaki, demek «muhaceret»teki, görüşmemiz 1922 yılı Finlândiya'da; 1923 yılı ise Berlinde olmuştu. Bu son görüşmemize işbu eserin bir yerinde de değip geçtim. Bu, Avrupa'daki son buluşmamız idi.

S. Maksudî, nihaî olarak yerleşmek karariyle Türkiye'ye 1925 yılı Haziran ayında gelmişti. Ayni yılın Kasım ayında ben de ayni kararla Finlândiya'dan İstanbul'a geldimdi. 1927 de kendisiyle Ankara'da buluştuktu. 1943 yılında İstanbul Üniversitesine nakledildiği günedek, demek 15 yıl kadar Ankara'da kaldığımız günlerde arasıra buluşur, görüşürdük; ailece toplanmalarımız da olurdu. İstanbul'dan Ankara'ya geldiğinde de, çoğu zaman bizi arar, hal-hatır sorardı. 10 yıl sonra, demek, 1953 te biz de İstanbul'a taşındık da gene kendisiyle ayni beldede yaşamaya başladık. Burada da temaslarımız eksik olmazdı.

Kısacası; aramızda yıldız barışıklığı olmamasına; tahsil, bilim ve mevki bakımından birbirimizden farklı olmamamıza rağmen, her zaman ve her yerde birbirimizi ararduk ve kimerde (bazan) saatlarca sohbet ederdik.

Bu **GİRİŞ**'imize son verirken diyebiliriz, ki:

İki kardeş MAKSUDÎ'ler Kazan Türklüğünün yetiştirdiği müstesna kişilerden ikisidir. Biri mektepler için yazdığ sayısız ders kitaplariyle ve biraz da çıkardığı gazetesiyle; ötekisi DUMA'daki (Rus Parlamentosundaki) söylevleriyle Kazan Türklüğüne ve belki de bütün Doğu Türklerine önemli, yararlı hizmetlerde bulunmuşlardır. Üstelik, S. Maksudi Türkiyemizde de dersleriyle, serbest sohbetleriyle ve ser Türkiyemizde de dersleriyle, serbest sohbetleriyle ve eserleriyle Türk gençliği ve Cemiyeti için bilim ve faydalı fikirler yayanlardan biri olmuştur. (4).

İşbu esercik bu değerli fikir adamlarını saygıyle anmak düşüncesiyle, ve ileride onlar üzerine köklü incelemeler yapacak olanlara ufak bir hizmet ve yardım olsun, diye kaleme alınmıştır.

A. B. T.
Kadıköy—İstanbu
1-IX-1959.

---

(4) İşbu eserin —A— bölümünün — III — fasılana da bakıla!

A

SADRÎ MAKSUDÎ ARSAL (*)

İstanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi profesörlüğünden emekliye ayrılan Kazanlı Sadrî Maksudî Arsal İstanbul Guraba hastahanesinde tedavi altındayken 20 Şubat 1957 de saat 21 buçukta bu hayata gözlerini kapamıştı. Doğumu Kazan Yurdunda Taşsu adlı köyde bir imam ailesinde 1879 la veya 1880 de vuku bulmuştu (5).

Tanınmış bu fikir ve politika adamının fani hayatı bu suretle sona ermiş bulunuyordu. Bakalım, onun fikir hayatı nasıl başlamıştı da ne yolda gelişmişti.

MEDERESE ve IŞKOLA — En büyük kardeş Ahmed-Hadi Maksudî'nin tahsil için Kazan'daki **Gölboyu** medresesine girdiğini ileride anlatacağız.

Onun peşinden henüz 8-9 yaşlarında bulunan küçük kardeşi Sadreddin'i de 1888 de bu medreseye göndermişlerdi. Küçük kardeş bu medresede 1895 yılınadek, demek sekiz yıl kalmış; diniyat ve arapça öğrenmiş; ayni yılda, Kırım'da Bahçesaray'da Zincirli medrese'de muallimlik etmekte olan ağabeyisi Ahmed Hadi Maksudî'nin yanına gidip bir

---

(*) Bu yazıların Sadrî Maksudîye ilişkin bölümü onun ölümünden sonra 1957 yılının Mart ayı ortalarında kaleme alınmış ve Münih'te çıkan DERGİ'nin 9 sayılı nüshasında yayımlanmıştı. Kitap kılığına dökülünce bu yazı birparça düzeltilmiş ve genişletilmiştir tabiî.

«Dergi»de yayımlanan yazı sonraları ingilizceye çevirilerek gene Münih'te çıkan **The East Turkic Review** mecmuasının 1959 yılı 2 sayılı nüshasında da yayımlanmıştır.

İşbu eserdeki A. Hadi Maksudîye ilişkin kısım ile EK ise sonradan ilâve edilmiştir.

(5) Kendisinin bana yazıp bildirdiğine göre doğum tarihi 1880 ise de, Paris'te gene kendisinin baron Carra de Vaux'ye verdiği bilgiler arasında doğum tarihi 1879 olarak kaydedilmiştir. (Les penseurs de l'islam t. V, pages 404—408).

S. Maksudi'nin son resimlerinden biri.

yıl kadar rusça öğrenmiştir. (Bu medresede mutad derslere üstelik, talebelere Rus dili dersleri de veriliyordu).

1872 de Kazan'da Hükûmet tarafından yeni tip ilkokullara Türklerden Rus dili öğretmenleri yetiştirmek amaciyle bir Öğretmen okulu (Rusça adı : Russko-tatarskaya uçitelskaya ışkola) açılmıştı. Rusçasını ilerletmek, dünya bilgilerinden de ülüşünü almak düşüncesiyle genç Sadreddin 1897 de işte, bu Öğretmen okuluna devam etmeye başlamıştı.

Gölboyu medresesinde aynı yıllarda talebe bulunan başka bir «hocazade» Mehmet Ayaz İshakî de tam o sıralarda

bu öğretmen okuluna girmişti (1898). Daha medresedeyken, yenilik öncüsü muharrir ve mütercim Kayyum Nasirî eserlerini ve kimi İstanbul yayımlarını okuyup fikirleri açılmış olan, ve «ışkola»da da meşhur Rus yazarlarının hikâye ve romanlariyle aşinalık peyda eden bu zeki ve uyanık iki gencin kafalarında türkçe (tatarca) hikâyeler yazmak havesi uyanmıştı, ve bu hevesin dürtüsüyle olacak, ki, bunlar daha «ışkola»da iken hikâyeler çırpıştırmaya başlamışlar; hemen-hemen ayni yıllarda (1899-1900) ilk kalem denemesi olan hikâyelerini bastırmışlardı.

«MAİŞET» HİKÂYESİ — Genç «ışkolnik» (ışkola öğrencisi) Sadreddin efendinin ilk yazdığı hikâyenin adı **«Maişet»**tir. Konusu henüz gelişmekte olan Kazan Türk «Orta sınıf» (bourgeosie) mensûpleri hayatından alınmış olan bu hikâye, yazarının iddiasına göre «saf Kazan şivesiyle yazılan millî hikâyelerin tarihen (zaman itibariyle demek olsa gerektir) birincisidir. (6).

Arkadaşı Ayaz efendi sonraları ünlü bir hikâyeci ve piyes yazarı olmuşken, S. Maksudî'nin hikâyeciliği bu ilk eseriyle sona ermiş bulunuyordu.

«IŞKOLA»DAN SONRA — Ayaz Ishakî «ışkola»yı 1902 de, S. Maksudî 1901 de bitirip ilkokul rusça öğretmenliği hakkını veren çıkış diplomaları almışlardı ama, bu gençlerin «niyetleri bozuktu» : İlkokul öğretmeni olmayı düşünmüyorlar; tahsillerine devam etmek, «millet hadimi» olmak istiyorlardı. Fakat «ışkola»dan ayrılınca bu iki gencin yolları da ayrılmıştı. Şöyleki: İshâkî başta özel «usul-ü cedit» mekteplerinde öğretmenlik yapmış; köy imamı seçilmiş; 1905 ihtilâli patlak verince imamlığı bırakıp solcu-politikacı, gazeteci olmuş; hapishanelere atılmış, sürgün yerlerini boylamış; daha sonraları sağcı, milliyetçi, politikacı, gazeteci; ünlü millî hikâyeci ve piyes yazarı olmuştu... Acaba, arkadaşı Sadreddin Maksudî ne olmuştu? Yazımızın bundan sonraki kısmı işte bu sorunun uzunca bir cevabı olacaktır.

(6) 1914 yılında çıkan ikinci basımının Önsözü'nde.

PARİS'TE — Bu genç elindeki diplomasiyle Üniversiteye giremezdi; ayrıca hazırlanıp olgunluk imtihanı vermek isterdi. Onun için tahsiline Rusya'da değil de, Türkiye'de veya Avrupa'da devam etmeye karar vermişti. Belki de Kırımda tanıştığı meşhur İsmail Caspıralının teşviki, ağabeyisi Ahmed Hadi efendinin de tasvibi üzerine 1901 de tahsil için İstanbul yoluyle Paris'e gitmişti. Bu beldede Hukuk fakültesine girebilmek için bir yıl kadar fransızca ve lâtince imtihanına hazırlandıktan sonra 1902 yılı Kasım ayında bu fakülteye kaydolunmuştu.

S. Maksudî Paris'te dört yıl kalmış ve bu sırada kırımlı «Tercüman» gazetesinde bazı makaleleri de çıkmıştır. Kendisinin bana yazıp bildirdiğine göre, Hukuk fakültesinden mezun olmakla beraber, Pariste Edebiyat fakültesinde ve College de France mektebinde de birçok derslere devam etmiştir.

S. Maksudî Paris'te tahsilde bulunduğu yıllarda ünlü şair Yahya Kemal Bayatlı da o beldede bulunuyormuş. Bn. Adile Ayda'ya verdiği bir mülâkat sırasında şair ona şunları da söylemiştir:

«Bundan kırk-kırkbeş sene evvel babanızla Paris'te tanışmıştık. Hukuk tahsil ediyordu. Çok çalışkandı. Daha o zaman mütefekkir bir gençti. Akşam yemeklerinde bazan buluşurduk. Fakat sahalarımız ayrı idi. O bilhassa sosyolojik meselelerle alâkadardı». (7).

DÖNÜŞ — 1906 da, demek birinci Rus ihtilâli günlerinde Rusya'ya dönmüş ise de, bir daha hikâyeciliğe dönmemiştir; politikacı ve cemiyetçi bir kişi olmuştu.

Şimdi şuracıkta Maksudî'nin fikir hayatını ve bir politikacı-cemiyetçi sıfatiyle çalışmalarını anlatmaya girişmenin sırası gelmiş bulunuyor. Onun bu çalışmalarını iki bölüme ayırıp anlatmak daha uygun olacaktır: 1) Rusya'daki çalışmaları ve 2) Rusya dışında, hele Türkiyedeki çalışmaları.

Rusya'daki çalışmalarına, hele 1917 ihtilâlinden önceki,

---

(7) İstanbullu «Cumhuriyet» gazetesi. 2. V. 1959.

daha doğrusu iki ihtilâl arasına düşen zaman içindeki, çalışmalarına ilişkin bilgiler başlıca Maksudî'nin kendisinden alınmakla beraber, başka kaynaklardan da faydalanılmamış değildir.

Şurasını da kaydetmek lâzımdır, ki, bu zatın Rusya'daki çalışmaları daha ziyade **politik** olup, Rusya dışındaki çalışmaları ise daha çok **ilmîdir**.

I

RUSYA'DAKİ ÇALIŞMALARI.

«DUMALAR» ve S. MAKSUDÎ — Sadrî Maksudî Paris'ten döndüğü sıralarda Rusya'da Birinci İhtilâl (1905 ihtilâli) vukua gelmiş, ve bu ihtilâlin zoruyle Maşrutiyet rejimi ilân edilmiş ve Devlet Duması (Rus Parlamentosu) açılmıştı. Ancak bu yeni Rus teşrii Kurumunun yazgısı çok hazin olmuştu. Şöyleki: 27 Nisan (10 Mayıs) 1906 tarihinde açılan ilk (Birinci) Duma yalnız iki ay on gün yaşamış, kendini Çarlık hükûmetine birtürlü beğendiremediğinden, 21 Temmuz 1906 da bir daha toplanmamak üzere dağıtılmıştı. İkinci Duma ise ertesi yıl Mart ayında açılmış; Sadrî Maksudî de işte bu İkinci Dumaya Kazan'dan saylav seçilmiş; bu Duma'da Başkanlık Divanı üyeliğine de seçilmiş idi ama, hiç bir iş görememişti; çünkü bu Duma dahi yalnız üç ay 12 gün yaşıyabilmiş, 3 (16) Haziran 1907 de feshedilmişti. Üçüncü Dumaya seçimler yeni seçim kanununa göre yapılacaktı. Bu kanun gereğince, birer sömürge ahalisi sayılan Kuzey ve Güney Türkistan müslümanları Duma'ya saylav göndermek hakkından büsbütün mahrum edilmişler; Kafkas müslümanlarının da bu hakkı son derece sınırlandırılmıştı. Zaten, yaşadıkları bölgelerde azınlık olan Kazan ve Ural Türkleri Ruslarla birlikte seçmek ve seçilmek hakkına malik olduklarından, onlar için de yeni kimi sınırlandırıcı şartların bulunmasına rağmen, 14-XI-1907 tarihinde açılan Üçüncü Duma'ya da birkaç saylav gönderebilmişlerdi, ki bunlar arasında Sadrî Maksudî de bulunuyordu. Meşhur 3

Haziran seçim kanununa göre seçilen bu Duma'da çoğunluğu Hükûmetin politikasını destekleyen aşırı Rus milliyetçileriyle işbirlikçi «Oktiabristler» teşkil ettiğinden beş yıllık teşrîî süresini kazasız-belâsız doldurabilmişti. Pek zayif bir azınlık olan muhalif kümeler Duma kürsüsünden yalnız Hükûmetin siyasetini tenkid ve ona karşı lâfla mücadele yolunda faydalanmışlar, ve bu arada müslüman mebuslardan Sadrî Maksudî de bazı fırsatlarda Hükûmetin iç ve dış politikasını kınamak üzere birtakım nutuklar söylemiştir. Bu Kazanlı eski Duma üyesinin bana yazı ile verdiği bilgilere göre «bu nutukların konuları hep Rusya Türklerinin çeşitli sahadaki dert ve dilekleri» olmuştur. Örnek olarak şu aşağıdaki konular hakkında söylenen nutukları anabiliriz:

1) Rus göçmenlerini yerleştirmek için Kazak-Kırgızların ziraata elverişli topraklarının dahi ellerinden alınması politikasını protesto niteliğinde söylenen birkaç nutuk;

2) Türkistan'ın müslüman köylerinde Devletçe vodka satım yerleri açmak tasarısı aleyhinde söylenen nutuk;

3) Rusya'nın Boğazlar siyasetine karşı söylenen nutuk; bu nutuk Türkiye **basınında** da müsbet yankılar unadırmıştı;

4) Türklerde (Rusyadaki Türklerde) siyasî pantürkizm bulunmayıp, sadece Türk birliği duygusu bulunduğunu belirten bir nutuk. S. Maksudî bu nutkunda Müfrit Rus milliyetçilerini çileden çıkaran şu sözleri de söylemiş: «Dünyada büyük bir Türk milleti vardır, olmuştur, olacaktır, ve bu milletin varlığına ve geleceğine hiçbir kuvvet engel olamıyacaktır».

5) Türkiye ile Bulgaristan arasında başgösteren siyasî gerginlik dolayısiyle Rusya'nın Türkiye'ye harp ilân etmesi meselesi Dumada görüşülürken Rusya Türklerinin böyle bir harbi kat'iyen istemediklerini ve bu çeşid harbin onların ruhunda çok acı bir facia yaratacağını belirten nutuk;

6) Maarif bütçesinde Türk mektepleri için hiçbir ödenek ayrılmamış olduğunu tenkid eden bir nutuk;

7) S. Maksudî'nin Duma'nın bir oturumunda görüşülmekte olan somut (muşahhas) bir mesleden soyut (mücer-

red) bir konuya geçmek suretiyle söylediği nutkun hikâyesi şudur: Bir gün Rus Parlâmentosunun toplanma yeri olan Tavrid Sarayının tavanının çatlağı ve onun onarımı üzerine müzakere sürüp giderken Sadrî Maksudî de söz almış, kürsüye çıkmış, nutkuna başlamış, fakat az sonra tavan çatlağını bir yana bırakarak, asıl önemli çatlağın **(treşçina'nın)** Duma'nın teşriî kuruluşunda bulunduğunu, çünkü Türkistan gibi koca bir ülkenin müslüman ahalisinin bu Teşriî kuruma vekil göndermekten yoksun bırakıldıklarını söylemeye başlamış ve «asıl onarılması gereken çatlak zu önemli çatlaktır» demiş; yalnız, başkasının sadade gelmeye israrlı daveti ve çoğunluğun aşırı gürültüleri altında nutkunu kesmek zorunda kalmıştı. Müslüman saylavın bu jesti o zaman memlekette sansasyon yaratmıştı; hatırlıyorum.

«Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi» adlı eserinde ildeşimiz Prof. Z. Velidî Togan, S. Maksudî'nin bazı Duma nutukları için «güzel» vasfını esirgememişse de, bazıları hakkında «ihtirazî kayıdlar» harcamaktan ve tenkidî mülâhazalar serdetmekten de geri durmamıştır. (8) Fakat kim ne derse desin, Üçüncü Duma'da Sadrî maksudî ayarında çalışkan ve konuşkan başka bir kazanlı müslüman mebus bulunduğunu iddia edemeyiz. (Bu Dumada 10 müslüman saylav vardı, ki yedisi Kazan ve Ural Türklerindendi; geriye kalanları Kafkasyalılardı). Maksudî bu Duma'da üye iken bir saylavlar heyeti içinde İngiltere'ye de gidip gelmiş (1909) ve 1911 de orenburglı altın madencilerinden zengin bir adam olan; «Vakit» ve «Şura» gazetelerinin naşirlerinden bulunan Şakir Ramioğlunun kızı Bn. Kâmile ile evlenmiştir (9). 1912 de **«İngiltereye seyahat»**

(8) İstanbul, 1942; sahife 351.

(9) Bu nikâhten Maksudî'nin iki kızı olmuştur, ki büyüğü Bn. Adile Ayda İstanbul Üniversitesi Edebiyat fakültesinde Fransız filolojisi doçenti idi ve arasıra değerli yazılar da kaleme alan usta bir muharrirdir.

Bn. Adile Ayda babasının ölümünden bir müddet sonra Üniversitedeki görevinden çekilmiş ve Dışişleri Bakanlığında bir memurluk alıp Ankara'ya gitmiştir.

adlı küçük bir kitap neşretmiş ve ertesi yılın Mayısında Rusya'da bir hukukşinas sıfatiyle çalışabilmek için Moskova'da Devlet imtihanına girmiş de başarı kazanmış; aynı yılın güzünde tanınmış Rus avukatı Bat'in yardımcısı olarak Kazan barosuna kaydolunmuştur. (10).

AVUKATLIK — Seçimleri 1912 de yapılan Dördüncü Duma'ya S. Maksudî seçilememişti. Artık Kazan şehrinde bir taşınmaz mülk de aldıktan sonra 1913 te avukatlığa başlamıştı. S. Maksudî'nin avukat sıfatiyle az-çok önemli işler gördüğünü de; mahallî müslüman Cemiyet işlerine karıştığını da; herhangi bir gazete ve dergide şu veya bu konu üzerine yazı yazdığını da sanmıyorum (11). Genelce, S. Maksudî o sıralarda basında makale yazmaya pek hevesli görünmüyordu. Ben. Hadi Maksudî'nin gazetesi olan «Yulduz»da sekreterlik ettiğim dört yıl içinde (1913-1917) onun bu kardeş gazetesinde tek bir tane makalesinin çıktığını hatırlıyorum, ki, o da 1914 yılının Eylûlünde İsmail bey Gaspıralı'nın ölümü münasebetiyle yazdığı **«Büyük emeller üstadı»** başlıklı yazıdır (12).

---

(10) Bn. Adile Ayda 1.III.1957 tarihli «Cümhuriyet» gazetesinde «Babam Sadrî Maksudî» başlığiyle yazdığı makalesinde babasının 1906 da Paris'ten döner-dönmez avukatlık imtihanına girip muvaffak olduğunu, fakat avukatlık yapmasına Dumaya seçim mücadelelerinin engel olduğunu yazmışsa da, yanlıştır. Maksudî avukatlık yapmayı daha o zaman aklından geçirmiş olabilir ama, kendisini bana yazı ile bildirdiğine göre, o. 1913 te. demek Rusya'ya dönmesinden yedi yıl sonra. Moskova'da Devlet imtihanına girmiş de muvaffak olmuş ve Kazan barosuna da o sene yazılmıştır. Zaten. bu olay o zaman gazetelerde de yazılmıştı.

(11) **Büyük millî emeller** başlığiyle ve **Canbek** eğreti imzasiyle yazılan makalesi istanbullu «Türk Yurdu» dergisinde galiba 1911 de çıkmıştı.

(12) Bu makalenin bir kısmı kırımlı fikir ve politika adamı Cafer Seydehmet (Kırtmer) in **Gaspıralı İsmail bey** adlı eserine de alınmıştır: İstanbul. 1934; s. ler: 190—192.

1917 İHTİLÂLİ

«TÜRKİSTAN KOMİTESİ» — Bilindiği üzere, bu İkinci Rus ihtilâlinde ilk ihtilâl geçici hükûmetini Duma'daki meşrutiyetçi demokratların (o zaman bunlara partilerinin rusça adını kısaltmak suretiyle «Kadetler» denirdi), en itibarlı ve vekarlı liderlerinden prens (knez) Georgiy İlvov kurmuştu. Dış işleri bakanlığına ise, Kadetlerin Duma'daki baş sözcüsülüğünü yapan meşhur tarihçi Pavel Milükov getirilmişti. S. Maksudî Kadet liderlerini daha İkinci ve Üçüncü Dumalardan tanırdı; belki onlar arasında onu tutan dostları da vardı. Kendisi son Dördünü Duma'da saylav değildi ama, herhalde üyesi bulunduğu Kadet partisinin merkez kongrelerine katışmak için gitmesi dolayısiyle ihtilâl günlerinde Petrogard'da bulunuyordu. Hattâ bir Kadet kongresinde Rusya müslümanlarının her zaman bu parti ile birlik olacağını da ilân eylemişti. İşte, o sıralarda S. Maksudî iktidardaki Kadet liderleriyle anlaşarak Türkistan'ın idaresine İhtilâl hükûmeti adına el koyacak olan «Türkistan Komitesi» üyeliğini kabul etmişti.

Burada bir arasöz olarak şunu da kaydedelim, ki, Rusya müslümanlarının ileri gelenleri ve «Müslüman İttifakı» adlı siyasî partinin kurucuları da daha 1905 birinci Rus ihtilâli günlerinde sosyalist ve cümhuriyetçi olmayan partilerin en «solcusu» olan bu parti ile işbirliği yapmışlardı; ve «Müslüman İttifakı» partisinin siyasî-iktisadî programı da Kadet partisi programının hemen hemen tıpkısı idi. Bu müslüman siyasî partisini kuranlar arasında Kafkasyalılardan Ali Merdan bey, Topçubaş; Kırımlı İsmail bey Gaspıralı; Sibiryalı kadı Abdürreşid İbrahim; kazanlılardan avukat Ebussud Ahtem; avukat Seyid-Gerey Alkin; muharrir Yu-

suf Akçura gibi tanınmış kimseler bulunuyordu. (13). Bu böyle olmakla beraber 1917 ihtilâli günlerinde ortada «İttifak» partisi yoktu ama, son Duma'da imkânları ölçümünde aşağı-yukarı bu nâmevcud partinin programına göre hareket eden, küçük de olsa, bir «Müslüman fraksiyası» «kuran saylavlar, ve bir de bu «Fraksiya» yanında yardımcı siyasî Büro üyeleri bulunuyordu. S. Maksudî kendisi de İkinci ve Üçüncü Dumalarda «Müslüman Fraksiyası» na mensûp bir saylav gibi hareket ederdi. Şu halde «Türkistan Komitesi» üyeliğini kabul ederken Maksudî bu müslüman siyasî teşekküllerine danışıp onların muvafakatını aldı mı acaba?-, bilmiyoruz.

Komite dokuz üyeli olup, bunlardan beşi Ruslardan, dördü de müslümanlardan idi. Başkanı Kadet partisi ileri gelenlerinden Sçepkin adlı bir Rustu. Müslüman üyelerden Alihan Bökeyhanoğlu ile Mehmetcan Tınışbayoğlu Kazak Türklerinden olup türkistanlı sayılabilirlerdi. (14). Kazanlı olan iki üyenin biri general Abdülaziz Devletşin olup ihtilâlden önce Türkistan genel valisi general Kuropatkin'in maiyetinde çalışmış ve politikadan uzak kalmış, görevlerine sadık yüksek bir memurdu. Türkistan Komitesinin öteki kazanlı üyesi Sadrî Maksudî'den söz açan türkistanlı kazak-Türk politikacılarından Mustafa Çokayoğlu şunları yazmaktadır: «Bu zat Rusya müslümanları arasından Rusya Devlet Dumasına katılanların şüphesiz en dirayetlisi idi. Ancak Rus

---

(13) Bana yazılı olarak verdiği bilgilerde S. Maksudî 1906 yılının Ağustos ayında «İttifak» partisinin merkez kurul üyeliğine seçilmiş olduğunu bildirmiş ise. de. o zamanki Rusya müslüman siyasî hareketlerinin tarihçesi hükmünde olan **İslahat esasları** adlı kitapta bu husus nedense. kaydedilmemiştir. (Musa Carullah Bilgi eseri; Petrograd, 1915).

(14) Alihan Bökeyhanoğlu Torgay eyaleti komiserliğine de tayin edilmiş olduğundan Türkistan Komitesinin merkezi olan Taşkent şehrine gelememiş ve Komitenin çalışmalarına da katışamamış. Mehmetcan Tınışbayoğlu meslekçe bir mühendis olmakla beraber, tarihe ve etnografiyaya dair eserler de yazan bir müelliftir.

millî-liberal-demokrat partisine mensûp olması kendini birçok hususlarda serbestlikten mahrum ediyordu. İşte bu hal onun Türkistan meselesi gibi bir sahada da kendini göstermesine engel oldu» (15).

Şimdi burada Sadrî Maksudî'nin bu Komite'de neleri yapıp, neleri yapmadığından söz açmaktansa, Komite'nin tümünün genel durumunu açıklamak daha uygun olacağını sanıyorum. Bu açıklamadan sonra bir tek üyenin, hele Parti disiplinine bağlı üyenin, bir iş yapıp-yapmadığı da bir dereceye kadar anlaşılmış olur belki. Türkistan Komitesinin o zamanki merkezî iktidarın siyasî-iktisadî programına ve talimatına uygun şekilde çalışıp-çalışamıyacağı Rus ihtilâlinin genel gidişine ve yürüyüşüne bağlı olduğu muhakkaktı. Durum şu idi: Merkezde «çifte iktidar» hüküm sürüyordu. Biri Duma geçici komitesinin kurduğu geçici ihtilâl hükûmeti; ötekisi «İşçi ve asker Sovyeti». Bunlardan sonuncusu gittikçe kuvvetleniyor ve sollaşıyordu. Çünkü sırtını silâhlı orduya dayamıştı. Ayni durum merkezden muhitlere de yayılıyordu; demek, Türkistanda da durum ayni idi. Aslında Komite Türkistan ülkesini memlekette ihtilâl neticesinde kurulan yerli müslüman örgütleriyle; bir de, her yerde olduğu gibi, daha yüksek perdeden konuşan işçi ve asker örgütleriyle anlaşarak ve işbirliği yaparak idare edecekti. Ülkede müslümanlar üstün çoğunluk olduklarından Komite daha ziyade onların fikirlerini hesaba katmak zorunda olmak ge-

---

(15) **1917 nci yıl hatıra parçaları I**; Paris-Berlin, 1937; s. 41.

Çokayoğlu'nun bu müşahedesini 1947 de İstanbul'da basılmış olan **Rus ihtilâlinden hatıralar** eserime de aktarmış ve (30) rakamlı bir Notta Kadet partisi için «Rus millî partisi» denilemiyeceğini; bu partiye yalnız Rusların değil, başka milletlerin mensûpleri de yazılabildiğini; nitekim müellifin aynı eserde anlattığına göre bu partiye Türklerden Ali-Merdan Topçubaş, Alihan Bökeyhanoğlu gibi tanınmış kimselerin de kaydedildiklerini yazmıştım. Fakat 1917 ihtilâlinde siyasî «situotion» temelinden değişmiş bulunuyordu. Bunu aşağıda da anlatacağız.

rekiyordu. Ancak, ne yazık ki, müslümanların millî örgütleri zayıf ve işbilir kadroları kıt olduğundan onlar bu çoğunluktan pek faydalanamıyorlar ve sözlerini geçiremiyorlardı (16). Onun için Komite daha çok Ülke sovyetçilerinin fikir ve isteklerini dinlemek zorunda kalmış ve git-gide bunlar işi büsbütün azıttıklarından Başkan Sçepkin bu İşçi ve asker teşekkülleriyle işbirliği yapamıyacağına kanaat getirince çekilip Merkeze gitmiştir. Başkan Taşkent'ten ayrılınca Komite üyelerinden Rus Preobrajinskiy ve kazanlı üyelerden A. Devletşin ile avukat Sadrî Maksudî de Haziran içinde çekilip gitmişlerdir.

Bu münasebetle M. Çokayoğlu mezkûr eserinde diyor, ki: «Yelpatyevskiy ve Lipovskiy'nin Taşkentte kalmaları gibi, S. Maksudî de kalabilirdi; onun Taşkentte bulunması bizim için son derece lüzumlu idi. (17). Ancak Çokayoğlu'nun bizzat anlattığına göre, Türkistan komitesinin sükûnet içinde çalışması ancak bir buçuk ay sürmüş; Komite Taşkend'e gelir-gelmez başkanı olan Sçepkin ile İşçi ve asker Sovyeti arasında anlaşmazlık başgöstermiş; ihtilâl muvakkat Hükûmetinin temsilcisi olan Komite gittikçe zayıf düşmüş; Sovyet «iktidarı» ise kuvvetlenmiş ve üstün gelmiştir. Nihayet, Komite, Sovyet elinde bir oyuncak durumuna düşmüştü (18). Hal böyleyken, S. Maksudî Sçepkin ile Devletşin'den ayrılıp Taşkent'te kalsaydi de ne iş görebilirdi acaba? Kaldı ki, o, gemi azıya alan ihtilâl elemanlariyle cidale tutuşabilecek tıynette bir insan da değildi...

KOMİTE'DEN AYRILINCA.

Doğru, 1905 İhtilâlinde «Müslüman İttifakı» partisini kuranlar o zaman sosyalist ve cümhuriyetçi olmayan partilerin en sol kanatta duranı olan Kadet partisiyle işbirliği yapmışlardı. Ancak o devir artık tarihe karışmış bulunuyor-

(16) Mustafa Çokayoğlu; adı geçen eseri; s. ler: 36-37.
(17) Gene orada; s. 42.
(18) Gene orada; ayni sahife.

du. Bu ikinci İhtilâl birncii İhtilâlden çok farklı idi. Bu ihtilâl gün geçtikçe sollaşıyor ve «derinleşiyordu». Merkezde Dumadaki Aleksandr Kerenskiy, Skoblev, gürcü Çkhıyıdze ve başkaları gibi mutedil sosyalist mebusların kurduğu İşçi ve asker Sovyetleri boyuna Geçici hükûmeti sıkıştırıyor, isteklerini arttırdıkça-arttırıyor, hoşuna gitmiyen bakanı attırıyor, beğendiklerinin yetkisini genişletiyor, payesini yükseltiyor ve işi azıttıkça azıtıyordu. Bir gün geldi, ki, Birinci İhtilâl sırasında olduğu gibi, Sadrî Maksudî'nin (yalnız onun mu?) bu defer dahi belbağladığı Kadet partisi işbaşından uzaklaştırılmış, yuvarlanmıştı; bizimki de açıkta kalmıştı. Hattâ Kadet partisi kongresinde söylediği mahud nutuk Maksudî'nin prestij ve itibarına çok zarar vermişti. Bu yüzden protestolar yağdırılmış, aleyhinde makaleler yazılmış ve adam Kurucular Meclisine de (Üçreditelnoye Sobraniye'ye) de seçilmemişti. Ancak bütün bunları yalnız Maksudî'nin «fırsatçı»luğuna ve «ferdiyetçi»liğine vermek doğru olmaz. Bunda bu İhtilâlin Birinci İhtilâle benzemeyişinin ve en açıkgöz politikacıları da şaşırtacak bir yön almasının da büyük rolü vardı. Zeki ve pişkin S. Maksudî de, daha çok, bu yüzden hesaplarında yanılmış bulunuyordu...

S. Maksudî Türkistan Komitesinde meşgul olması dolayısiyle (ki, bu birçeşid memuriyetti) 1917 yılının Mayıs ayında Moskova'da toplanmış olan umum Rusya birinci kurultayına katışamamıştı. Bundan ötürü kendisinin bu Kongrede Rusya'nın yeni rejimi meselesi görüşülürken federalistlere mi, «ünitarist»lere mi katılacağı anlaşılmamıştır. Öyleyse de, kendisini bu Kurultay'da Müslüman merkez Şûrası üyeliğine seçmişlerdi.

«MİLLÎ-MEDENÎ» MUHTARİYET — S. Maksudî'nin katışamadığı Moskova müslüman Kurultayı Rusya'da kurulacak yeni rejimin federalizm temeline kurulmasına karar vermekle beraber, belirli ülkeleri bulunmayan kavimler için «Millî-medenî muhtariyet» sağlanması da Kurultayın kararları arasındaydi. S. Maksudî belki de bu kararı elverişli

bir fırsat bilerek, avusturyali sosyal-demokrat müelliflerden Otto Bauer ile P. Springer'in milliyet meselesine dair eserlerini incelemeye başlamıştır (19). Bu müellifler o eserlerinde milliyet meselesini enikonu incelerken bir Devlet içinde yaşayan azınlıkların hukukundan da bahsediyorlar ve onlara kültürel millî muhtariyet verilmiesinin gerektiğini söyleyip, bu isim altındaki azınlık hukukunun yöntem ve temellerini bir sistem haline koymaya özeniyorlar. İşte S. Maksudî de bu eserlerden mülhem olarak ve onlardan örnekler alarak «İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları» için bir «millî-medenî muhtariyet» tasarısiyle meşgul olmuş, ve 1917 yılı Temmuz ayında Kazan'da toplanacak olan ikinci umum Rusya müslümanları kurultay'ına çantasında bu hazır proje olduğu halde gelmiştir.

Azerbaycanlılar, Kuzey ve Güney Türkistanlılar ve hattâ Başkurtluk Türkleri o sıralarda kendi ülkelerinde «topraklı muhtariyet **(autonomie territoriale)** rejimini teşkilâtlandırmakla uğraştıklarından Kazan kurultayına delegeler gönderememişler, ve bu yüzden Kurultay pek de Umum Rusya müslümanları kurultayı mahiyetini alamamış, daha ziyade, gerçekten İç Rusya ve Batı Sibirya Türklerinin kurultayı olmuştur. Maksudî'nin getirdiği tasarı Kurultay'da okunmuş, münakaşa edilmiş ve onanmıştı. Tam o sıralarda Kazan'da toplantı halinde bulunan «Ulema» kurultayı üyeleriyle Asker kurultayı delegelerinin de katıştığı üçlü toplantıda 22.VII.1917 tarihinde bu «Muhtariyet» rejimi tantanalı bir şekilde ilân edilmiş; onu gerçekleştirme işleriyle uğraşacak olan bir «Muhtariyet heyeti» seçilerek başkanlığına

(19) Bunlardan birincisinin eseri «Milliyet meselesi ve sosyal-demokrasi» olup. ikincisininki «Milliyet problemi»dir. Heriki eser rusçaya da çevrilmiştir. Bizim müellifin heriki kitabın rusça tercümelerinden faydalanmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü «Millî-medenî muhtariyet» tasarısı daha 1917 de düzenlenmişken S. Maksudî 1955 de İstanbul'da çıkan «milliyet duygusunun sosyolojik esasları» adlı son eserinde bile bu eserlerin yalnız rusça tercümeleriyle belgelenmektedir (ihticaç etmektedir).

Sadrî Maksudî getirilmişti. Bu Heyet Ufa şehrinde yerleştikten sonra 30.XI.1917 tarihinde «İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları»nin Millet Meclisi'ni toplamış; Meclis reisliğine gene S. Maksudî seçilmiş ve bu Meclisin seçtiği üç «Nezaret»li Millî İdare'nin başına da aynı zat getirilmişti. Bu Kurum, yani İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları»nın Millî İdaresi 19.I.1918 tarihinde kurulmuştu; 25.IV.1918 tarihinde tek bir şubesi (yeni ismiyle «Diniye nezareti», eski adiyle «İslâm ruhanî meclisi») bırakılmak üzere, Merkezin emriyle mahallî Sovyet idarecileri tarafından feshedilmişti. Bu suretle **bizim** Millî-medeniyet rejimi yalnız üç ay altı gün yaşayabilmişti. İşte, rahmetlik S. Maksudî bu «Millî-medenî muhtariyet»ni öncüsü ve o rejimi gerçekleştirecek olan Millî idarenin başı idi (20).

DÜŞME — Bereket versin, Millî İdarenin başkanı ve üyeleri tutulup hapse atılmadıklarından S. Maksudî 1918 yılının ilkbaharında Kazan'a dönmüştü ve çok üzgün bir hali vardı. Az bir müddet sonra ortadan kayboldu. Sonradan öğrendiğimize göre, meğerse Moskova'ya gitmiş ve orada Ayaz İshakî ile birleşerek Millî İdarenin kapatılmasından dolayı merkezî Sovyet hükûmetine şikâyette bulunmayı düşünmüşler imiş. Derken, tam o sıralarda, dağıtılan Kurucular Meclisi'nin sosyalist üyelerinin idaresi altında o günlerde mem-

---

(20) Biz başta bu «millî-medenî muhtariyet» tasarısının Ayaz İshakî ve onun dostu ve emekdaşı Kuzey kafkasyalı Ahmed Tsalikattı (A. İshakî'ye göre **Salihov**) ile birlikte tanzim edildiğini ve hiçolmazsa onların da tasvibinden geçirildiğini sanıyorduk. Halbuki yıllar geçtikten sonra bir gün İstanbul'da Mecidiye köyünde damadı Prof. V. Turhan'ın yazlığının bahçesinde konuştuğumuz sırada S. Maksudî bana bu hususta büsbütün başka türlü bilgi vermişti. O bana bu iki politikacı ile bu meselede evvelden anlaşmak şöyle dursun, onların bu Muhtariyet tasarısına şiddetle muhalefet ettiklerini, yalnız Kazan kurultayının ciddî temayülünü gördükten sonra bu fikre katılmak zorunda kaldıklarını kat'î bir ifade ile anlatmıştı.

leketlerine dönmek için Uzak Şark'a yönelmekte olan silâhlı «esir» Çekoslovak askerlerinin de yardımından faydalanarak, İdil (Volga) kıyılarında Sovyet rejimine karşı ayaklanma başgöstermişti. Bu durum karşısında, dağıtılan bizim millî İdarecilere, hele Maksudî ve İshakî gibi onun başında bulunan kimselere, saklanmaktan başka bir çare kalmıyordu. Onun için iki kafadar Moskova'dan ayrılmışlar ve kılık-kıyafet değiştirip Kazan iline komşu olan Nijninovgorod vilâyetine bağlı müslüman-Türk köylerine sığınmışlardı. Ancak kavga ve fırtına arayan eski ihtilâlci Ayaz İshakî oralarda pinekleyip kalamamış ve bir köylü kıyafetine girdikten sonra savaş cepesini yarıp o sıralarda Sovyet düşmanlarının eline geçmiş olan Kazan şehrine gelip çıkmış; bir müddet sonra ise, kıyamcıların merkezi olan Samara şehrinin yolunu tutmuştu.

AVRUPAYA — S. Maksudînin de o günlerde o köylerde kalması tehlikeli idi; oralardan daha emin bir yere uzaklaşması gerekiyordu. Ancak o, arkadaşı Ayaz'ın izinden gidecek yaradılışta bir kimse olmadığından, Avrupa'ya kaçma yolunu seçmiş ve kendini tanıyan ve sayan bazı Türk köylülerinin yardımiyle saç-sakal koyuverip, köylü kılığına bürünüp Petrogard'a gitmiş ve oradan da hemşehrilerinin ve bu arada, o zaman Petrograd'ta yaşayan meşhur din bilgini Musa Carullahın da yardım ve himmetiyle Finlândiya'ya geçmiştir (1918 yılının yazında). Böylelikle S. Maksudî'nin Rusya'daki fikir hayatı sona ermiş ve siyasî mühaceret dirimi başlamıştır.

TARİHE YANLIŞ GEÇMESİN! — Ortada dolaşan bir hatâ fikir var. Tarihe yanlış geçmesin diyerek şuracakta bunu düzeltmek ve gerçeği aydınlatmak istiyorum.

Rahmetlik Ş. Maksudî'nin sayın ve aydın kızı Bn. Adile Ayda 1 Mart 1957 tarihli «Cumyuriyet» gazetesinde BABAM SADRÎ MAKSUDÎ başlıklı yazısında arada:

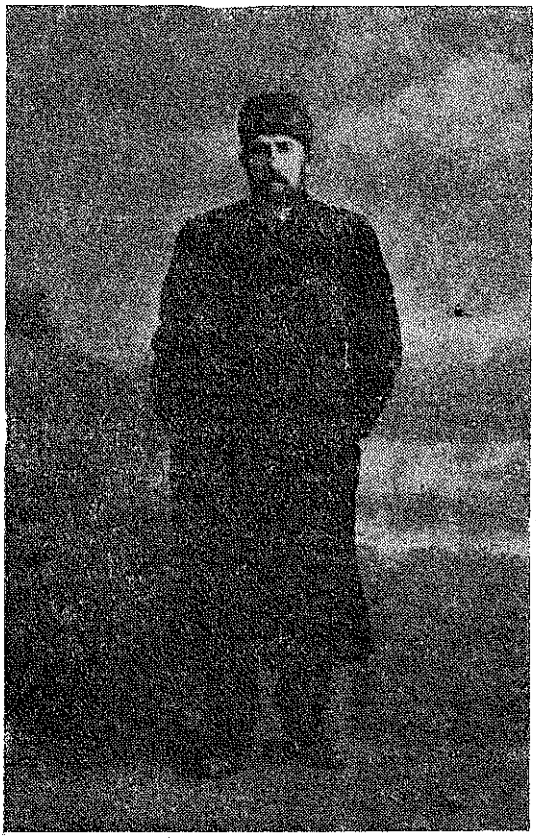

S. Maksudî 1918.in yazında Finlândiya'ya bu kıyafetle kaçmıştı.

«Millî - Medenî muhtariyet ilân edilmiş» dedikten sonra birkaç satır aşağıda ayni sütunda «Muhtar Türk Devletini idare etmek üzere Millî İdare ismiyle bir icra organı teşkil edilmiş, ve Sadrî Maksudî Millî İdare reisi ünvaniyle DEVLET BAŞKANI seçilmiştir» demekte ve üçüncü sütunda:

«meğer Bolşevikler TÜRK DEVLETİ'ni yıkmışlar» diyerek bir daha DEVLET teranesine dönmektedir.

Demek oluyor, ki, sayın A. Ayda «Millî-medenî muhtariyet»te bir Devlet kavramı görmektedir. Oysaki bir Devletin belirli sınırlarla çevrelenmiş bulunan ve içinde yaşayan insanlar, hiçolmazsa aşağı-yukarı türdeş (mütecanis) olan belirli toprağı bulunur, ve bu toprak, şairin dediği gibi, «uğrunda ölen varsa VATAN olur.» «Millî-medenî muhtariyet rejimi zaten, bu nitelikte belirli, toprağı bulunmayan kavimler için kurulacaktı; Moskova müslüman Kurultayı'nın kararı da bu mahiyette idi. Millî-medenî muhtariyet'in belirli toprağı bulunmadığı gibi, böyle bir dâvası da yoktu. Demek, S. Maksudînin, başında bulunduğu millî İdare herhangi bir Devletin Hükûmeti olmadığı gibi, merhum prof. de herhangi bir Devletin başkanı değildi. Zaten, meydanda bir Devlet bulunmuyordu, ki. Gerçekte S. Maksûdî «İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları» diye adlandırdığı Türk zümresi için bir siyasî amaç ararken hiçbir zaman «Millî-medenî Muhtariyet»in dışına çıkmış değildir. O, arkadaşı muharrir Ayaz İshakî'nin Rusya dışında bir millî dâva gibi yürütmek istediği «İdil Ural Devleti» meselesi ile asla ilgilenmediği gibi kendisinin mevlûdü olan «Millî-medenî muhtariyet» dâvası ile de «muhaceret»te pek meşgul olmamıştır.

Hal böyleyken S. Maksûdî'nin ülküsü olan «Millî-medenî muhtariyet» meselesiyle Ayaz İshakî'nin benimsediği «İdil-Ural Devleti» meselesi son zamanlarda birbirine karıştırılmakta ve bu görüş hâtâsı, belki de maksadlı olarak, yalnız bazı dillerde değil, çeşitli yazılarda da dolaşıp durmaktadır.

Örneğin, sayın A. Ayda'nın yazısından bir evvelki yeni bir örneğini Münih'te çıkan DERGİ mecmuasının 6. sayılı nüshasındaki, bir kitap tenkidinde gördük. Bu tenkid yazısının altındaki imza sahibine yazdığım 30.XI.1956 tarihli

mektubumda bu sahada olup-bitenleri şimdi yukarıda açıkladığım gibi anlattımdı.

Gerçeğe uymayan bu fikir İstanbulda çıkan «Türk Yurdu» dergisinin Mart 1957 tarihli ve 266 sayılı nüshasındaki bazı yazılarda da yer bulmuştur. Örneğin, Dr. **Fethî Erden** imzasını taşıyan bir yazıda Sadrî Maksudî için ap-açık: «Yeni kurulan Kazan Türkleri devletinin reisi cumhuru olmuştur» denilmektedir. Bu yazıda geçen, S. Maksudî'nin Kazan'da medreseden sonra Yüksek muallim mektebine girdiği ve Türkiye'de İstanbul'dan mebus çıkarıldığı üzerine olan sözler de yanlıştır, tabiî.

Bu münasebetle şunu da kaydedelim, ki, gazete ve dergilerde makale yazan bazı arkadaşlar soyut bilgilere, indî fikir ve mütalealâra fazla önem verdikleri halde, vakalar ve real malûmat, hele date mânasiyle tarihler hakkında özensiz ve gelişigüzel davranmaktadırlar. Oysaki Tarih ve Cemiyet için mühim olan daha çok bu sonuncu nitelikte olan bilgilerdir.

S. MAKSUDÎ AVRUPA'DA.

FİNLÂNDİYA'DA DİNLENİŞ. — Finlândiya'daki ildeşlerimiz tanınmış bu siyasî mülteciyi yürekten karşılamışlar; kardeşçe barındırmışlar; rahat ve zuzurunu sağlamaya özenmişler; gurbet ve ayrılık acısını hafifletmeye çalışmışlar; aralarında kaldığı sürece geçimini temin etmişler; gereken Fin aydınlariyle tanışmıştırmışlardır. Çarlık Hükûmetinin Finlândiya'nın muhtariyet haklarını ve anayasasını değiştirme teşebbüslerine karşı bu hakları savunarak Dumada söz söylüyen müslüman-Türk saylavın bu adam olduğunu öğrenince kimi Fin Devlet ricali ve bilim adamları da kendisine karşı konukseverlik ve kadirbilirlik davranışları göstermişlerdir. O zaman ildeşlerimizce şerefine tertip edilen

S.Maksudî hemşehrisi muharrir Yusuf Akçura ile birlikte. (1918.de Finlândiya'da).

ve bazı Fin aydınlarının da hazır bulunduğu bir ziyafette fransızca söylediği bir nutukla da Maksudî kendisini ada-makıllı tanıtmıştır.

BİR DAHA PARİS'TE — S. Maksudî Finlândiya'da kazanlı hemşehrileri arasında 9-10 ay kadar dinlendikten sonra, Türkiyedeyken bana yazı ile bildirdiğine bakılırsa «dahilî Rusya ve Sibirya Türklerinin taleplerini Paris'te toplanan barış konferansına arzetmek üzere» 1919 yılının mayısında Paris'e gitmiştir.

Bu belde ona hiç de yabancı değildi: Orada 4 yıl tahsil hayatı geçirmişti; birçok dostlar edinmişti; üstelik, Rusya'daki eski bildiklerinden, dost ve fikirdeşlarinden birçokları da siyasî mülteci sıfatiyle orada bulunuyorlar, neşriyat yapıyorlar; politika ile uğraşıyorlardı.

«BİR SULH HEYETİ» — «Millî-medenî muhtariyet»in öncüsü Fransaya doğru yol aladursun, onun 1918 yılının yazında arkada bırakıp kaçtığı Sovyetlere karşı silâhlı savaş gittikçe genişliyor ve gerçek mânasiyle bir iç harb **(yurttaşlar harbi)** kılığına giriyordu. Anababa günü diyebileceğimiz bu hengâmede henüz Sovyet ahtaputunun kolları ulaşmamış olan yerlerde şurada-burada bölge «hükûmetleri» kurulup faaliyete başlanmıştı. Bu arada bizim «millî-medenî muhtariyet»çilerin Sovyet egemenliği dışında kalanları da toplanıp-toparlanıp varlık göstermeye başlamışlar ve 21 Eylûl 1918 de Ufa'da toplanan «Devlet danışma meclisi»ne temsilciler göndermişler ve «Meclis» kapandıktan sonra hiç olmazsa Sibirya'da çalışabilmek düşüncesiyle İç harp cephelerinin çok gerilerinde bulunan ve ahalisinin büyük bir kısmı Türkler olan Kızılcar (Rusça adı: Petropavlovsk) şehrine çekilip gitmişlerdi. Bunlar «İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları millî idaresi»nin bir kırıntısı ve, tabir caizse, bu bir «mülteci Millî İdare» idi. Başkanı S. Maksudî orada bulunmuyordu ama, başkan yardımcısı avukat Binyamin Ahtem ve üyelerden de üç-beş tanesi oradaydiler. İşte, bu «Millî İdare» 1919 yılının ilkyazında Urallarda ve Sibirya'-

da bulunan bazı Millet Meclisi üyelerini toplayıp bir «Küçük Millet Meclisi» kurdu ve bu Meclis'te başka işler arasında Paris'e Sulh konferansına gitmek için Fuad Tuktar ile Ayaz İshakî'yi temsilci seçti. Bunların ikisi de rusçadan başka lisan bilmiyorlardı ama, onlara Paris'te bulunması kuvvetle muhtemel olan Millî İdare başkanı Sadrî Maksudî'yi üçüncü üye sıfatiyle almak yetkisi de verilmişti. Bu üç kişi Fransa'da birleşince «tam bir barış heyeti» olarak harekete geçeceklerdi. Ancak Kızılcarda seçilen iki murahhas Uzak Şark'ta pek fazla eğlenmişlerdi: Avrupa'ya hareket etmenin çaresini ve yolunu bulamıyorlardı; nihayet **Uzak Şark'tan** memleketlerine dönmekte olan «esir» Çekoslovak askerleri arasına katılıp Avrupa'ya gidebilmişler, Prag'a varmışlar; nihayet Fransa'ya gidip Sadrî Maksudî'yi bulmuşlar ve bir «tam sulh heyeti» haline gelmişler. Yıl artık 1920 idi. Versay sülh konferansı çoktan dağılmış bulunuyordu. Demek, Sibiryadan Okyonusları geçerek yolculuk eden iki arkadaş çok geç kalmışlardı. Bunlara artık Sadrî Maksudî'nin barış konferansına sunduğu mèmorandumun muhtevasını dinleyip ona katılmak işi kalmıştı zehir. Şu da var, ki Birinci Cihan Harbinden sonra akdedilen dört barış konferansının, zannımca, hiç birinde Rusya meselesi konuşulmadığından, Sadrî Maksudî «İç Rusya ve Sibirya müslümanlarının taleplerini» hangi barış konferansına ve ne münasebetle arzeylemişti, acaba? Bu mèmorandum'un içindekileri de bizce meçhûldür. Çünkü «sulh heyeti»nin Paris'te ne gibi teşebbüslerde bulunduğu ve ne çeşit işler gördüğü üzerine şimdiye kadar bir beyanname yayımlanmadığı gibi, Heyet üyelerinden Ayaz İshakî'nin Avrupa'da yaptığı neşriyatta da buna dair bilgilere raslamadık (21).

(21) A. İshakî ile arkadaşının Uzak Şark'ta eğlendikleri, ordaki hemşehrilerimizden ne gibi yardımlar gördükleri ve nasıl gecikip yola düzüldükleri hakkında harbinli mutber tüccardan Emrullah Agi-

Maksudî Sulh konferansına «Rusya Avrupası müslümanlarının taleplerine dair» bir muhtıra verdiğini yukarıdaki bir Notumuzda adı geçen **Les penseurs de l'islâm)** müellifine de anlatmış ve arada Fransız müellif Maksudî'nin o sıralarda Fransa'da tarihî ve lisanî tedkiklerle meşgul olduğunu da kaydetmiştir. (22).

1922 yılının yazında Maksudî'nin eşiyle iki ufak kızı, benim de Finlândiya'da bulunduğum sırada Rusya'dan kaçabilmekle bu hür ülkeye geldiler. Bunun üzerine kendisi de Paris'ten kalkıp Helsinki'ye geldi ve bir müddet kaldıktan sonra 26 Ağustosta ailesini alıp Berlin'e götürdü. Çünkü

---

oğlu A. İshakî'ye yazdığı sitemli bir açık mektupta arada şunları da yazmaktadır. (dili değiştirilerek aynen):

— «Yazdığınız bir makalede Harbin mahalle teşkilâtını çürütmüşsünüz; bu teşkilâtın Cemiyet ve millet için yaptığı hizmetlerini görmezlikten gelmişsiniz; ancak bunları görmezlikten gelseniz de, hiçolmazsa, üyesi bulunduğunuz «Sulh heyeti»ne yapılan yardımları hatırlamalıydınız. Harbin mahalle teşkilâtı «Sulh heyeti» üyelerini aylarca hürmetle misafir ettiğinden başka, Harbin'de toplanmış olan parayla kürkler satınalıp bunları Japonya'da 3000 altın iyen'e (Japon parasına) çevirip size tapşırmadı mı? Bundan başka, Sibirya'da toplanan paraya da Vladivostok'ta 9 buçuk kadak-funt (bir funt=409, 51 gram) külçe altın alıp bir keten torbaya koyup sizin elinize teslim etmedi mi? Gene aynı halk size Avrupa'ya 970 iyen para göndermedi mi?

Bu yardımları hiçbir yerde yazmadınız. Şu da var ki, siz Vladivostok'tan ayrıldığınız zaman artık Versay sulh konferansı kapanmıştı. Demek, oluyor. ki. siz o zaman Avrupa'ya düpedüz bayağı bir siyasî mülteci olarak gitmiştiniz. Zaten. Sulh heyeti için toplanmış olan bu paraların hesabı hiçbir yerde açıklanmış değildir». (Bu açık mektubun yazılış tarihi 24.1.1935-tir).

---

(22) İl presente â la conferance de la paix un mêmorondum sur les revendications des musulmans de la Russie d'Europe; il s'occupe chez nous de travaux historiques et philologiques.

o zaman yanilmiş Almanya'da geçim yenmiş Fransa'dakine nisbeten daha ucuzdu. Kızı Bn. Adile Ayda «Cumhuriyet» gazetesinde yazdığı mezkûr makalesinde: «Çok geçmeden Berlin'e geldik. Babamın ilmî hayatı başlamıştı; sabahtan akşama kadar kütüphanelerde çalışıyor, Türk tarihi hakkında bir kitap yazıyordu» demektedir.

POLİTİKA DIŞINDA — Anlaşılan, Rusya'da hep politika ile uğraşmış olan Maksudî Avrupa'da işi bilimsel alana dökmüş, vaktiyle başı bulunduğu «Millî-medenî muhtariyet» dâvasını da, genelce politika ile uğraşmayı da rafa koymuştu. Bu bilimsel çalışmaların ürünleri olacak, ki Paris'de **Le Temps** gazetesiyle **Journal Asiatique** dergisinde birkaç makalesi çıkmıştır. Bu son dergide çıkan bir yazısında Çin kaynaklarında **Huey-He** adiyle geçen Türk kavminin Orkhon yazıtlarında Tokuz-Oguz ismiyle geçen Türk kavminni aynı olduğu nazariyesi ileri sürülüyordu, ki, makale (23). Prof. Fuad Köprülü'nün son derece sert tepkisine uğramıştır (24). Maksudî de **«Türk Yurdu»** dergisinde buna mukabelede bulunmuştu.

Adile hanımın «Türk tarihi hakkında bir eser» dediği eser herhalde Maksudî'nni Türk dili için adlı kitabı olsa gerektir. Biz bunun lâkırdısını daha Finlândiya'da iken duymuştuk. Ama, S. Maksudî'nin «Türk tarihi hakkında» olsun, ve başka bir konu üzerine olsun, Avrupa'dayken yazdığı başka bir eserini bilmiyoruz. Öte yandan, bu zat, «Türk ırkının geçmişi, bugünü ve tarihte oynadığı rolü üzerine mütalâalar» adiyle bir eser hazırlamakta olduğunu yukarıda adı geçen Fransız müellifine de söylemiştir (25). Ancak müellifimizin böyle bir eserinin basılıp çıktığı da bizce meç-

(23) Maksudî'nin bu yazısının türkçesi «Türk Yurdu» dergisinde de çıkmıştı, (sayı 7).

(24) F. Köprülü'nün bu tenkid yazısı «Türkiyat Mecmuası»nın I.C. indedir (1925).

hûldür. Yoksa, Fransız diliyle mi, neşrolundu? Bunu bilen var mı acaba?

Her ne hal ise, Avrupa'da hazırlandığını iyice bildiğimiz **Türk dili için** adlı eserini 1925 te Türkiye'ye getirmiş ve bu eser, anlışılan, Ulu Gazinin de beğenmesi üzerine «Türk Ocakları ilim ve san'at heyeti neşriyatından olmak üzere, 1930 da basılmıştır (26).

Avrupa'da kendisini tamamiyle «tarihî ve lisanî tedkikler»e veren Maksudî «Millî-medenî muhtariyet» dâvasını tek bir vesile ile hatırlamıştı, ki o da Berlin'de Ayaz İshakî ile birlikte «Rusya Türk-Tatarlarına faydalı ilmî hizmetlerde bulunacak bir ilmî heyet kurmak tasarısı idi. Maksudî'nin daha ailesi Rusya'dan gelmeden ve kendisi de Berlin'e taşınmadan önce Helsinki imamı Veli-Ahmed Hakim'e 18.IV.1922 tarihiyle yazıdığı bir mektupta anlattığına göre böyle bir Heyet kurulursa onun başına «İç Rusya Türk-Tatarlarının Millet Meclisi ve Millî İdare tarafından Avrupaya gönderilen Heyet-i murahhasa» yani S. Maksudî ve arkadaşları geçmelidir. Çünkü bu, teşebbüsün selâmeti ve emniyeti bakımından lüzumlu bir işti. Bir de bu ilmî heyetin yanında sırf ticarî amaçlarla kurulan bir neşriyat şirketi bulunacaktı; ancak bu ticarî şirket de İlmî heyetin nazaret ve vesayeti altında bulunmak gerekiyordu...

Bu ilmî heyeti ilk adımda destekliyecek ve Şirkete hissedar yazılacak kimselerin Finlândiya'daki Kazanlılardan

---

(25) Bu Fransız müellif diyor, ki: İl prepare sur elle (il veut dire sur la race turque: A.B.T.) un livre «Considérations sur le passé, le présent et le rol historique de la race turqu».

(26) Prof. Fındıkoğlu, Z. Fahrî, Sadrî Maksudî üzerine yazdığı bir makalesinde bu eserin 1928 de neşredildiğini yazmıştır, ki, (Türk Yurdu dergisi, Mart 1957, sayı 266) elbette yanlıştır. Eser o yıl yayımlanmış olsaydı Atatürk'ün, 1930 yılının Eylûlünde yazdığı vecizesi bu kitabın başına konulamazdı tabiî.

olacağından adı geçen imamın bu yolda delâletine, gayret harcamasına ihtiyaç vardı. İmam efendi gereken gayreti harcadı mı, yok mu, - bilmiyoruz ama, bu teşebbüsün neticesiz kaldığı muhakkaktır.

1923 yılının Haziran ayı sonlarına doğru Finlândiya'dan Berline geldiğim sırada S. Maksudî ailesiyle beraber orada bulunuyordu, ve Berlin yöresinde Pankof adlı yazlık yerinde oturuyorlardı.

BİR NOT — Berlin'de bulunduğum sırada bir gün Sadrî Maksudî'nin yemeğe daveti üzerine bu Pankof denilen yere ben de gitmiştim. Bu ziyafette Ayaz İshakî ile Fuad Tuktar da bulunuyorlardı. Maksudî'nin konuksever sayın eşi Kâmile hanım misafirleri için mükemmel ve bol «Türkistan pilâvi» hazırlamıştı. O sıralarda Berlin'in ucuz tarifeli aşevlerinde şüpheli yağlarla hazırlanan yemeklerle geçinen bizler için bu gibi besinli ve evde pişen yemek pek tansıktı. Onun için sofranın ortasında küçük bir tepe gibi yükselen pilâv yığınına aç börüler gibi saldırıp göz açıp-kapanmadan silip süpürdüktü...

Ben mezkûr yılın 5 Eylûlünde Almanya'dan ayrılmak zorunda kaldım. Neden? Anlatayım; Ben o günlerde Bolşevikten kaçan bir mülteci sıfatiyle **Heimathslos** olduğumdan, elimdeki pasaportum da o zamanın tabiriyle «Nansen pasaportu» olduğundan, Helsinki'deki Alman konsolosluğu bana yalnız onbeş günlük ikamet vizası vermişti. Bu kısa müddetli vizayı uzatarak Almanya'da uzun zaman kalmak için çareler aradıksa da muvaffak olamadık. Yalnız merkez polis müdürlüğünde azar-azar temdit ettirebiliyorduk. O zaman Berlin'de hemşehrimiz Alimcan İdrisî'nin idaresi altında «İslâm talebelerine yordım Derneği»nin bulunduğunu, ve İdrisî'nin, bu Derneğine dayanarak, beni Berlin'de uzun müddet için alıkoyabileceğini söylediler. Arkadaşım Fuad Tuktar A. İdrisî'ye başvurmuş. O. benim oturduğum pansiyona emekdaşı olan, gene de hemşehrimiz bulunan Bedrî Seyfülmülûkoğlunu gönderip siyasetle uğraşmıyacağıma dair imza verirsem, bu işi yapabileceğini söyletmişti. Ben de, siyasetle asla uğraşmasam dahi. böyle bir imza veremiyeceğimi söyleyip bu «şartlı» yardımı reddettimdi. Merkez Emniyet müdürlüğü de bu sefer benim pasaportuma temdit vizası değil de, ausreise (çıkış) vizası yazdı, yani düpedüz beni Almanya'dan koğma kararı damgasını bastıydi.

Alimcan İdrisî hocamız şayet sağ ise kulakları çınlasın.

Seyfülmülûkoğlu'nun sonraları Sovyetler Birliğine döndüğünü ve orada yakalanıp uzak şimaldeki **Solovka** denilen adlara sürüldüğünü duymuştuk. Zavallı! Acıdık ama, elden ne gelir...

Bir «Sulh heyeti»
—soldan sağa—:
Ayaz İshaki, S. Maksudi, Fuad Tuktar

Ben geri Finlândiya'ya gittim. Maksudî bir iş bulup ailesiyle Paris'e taşınmıştı. Bulduğu iş Sorbon Üniversitesinin Edebiyat fakültesine bağlı İslâv ülkelerini tedkik Enstitüsünde Türk-Tatar kavimlerinin tarihi üzerine dersler verme işiydi. Bu görevine 1923 yılının Kasım ayında tayin

edilmişti. Ertesi yıl Türk Ocaklarının konferanslar vermek için çağrışı üzerine Ekim ayında Türkiye'ye gelmiş, Gazi Mustafa Kemal paşaya da mülâki olmuştur. Kendisi ve ailesi henüz Türkiye'ye gelmeden 1925 te gıyaben Türkiye vatandaşlığına kabul edilmiştir.

S. MAKSUDÎ TÜRKİYE'DE.

S. MAKSUDÎ — PROFESÖR — 1925 yılının Haziranında S. Maksudî ailesiyle beraber Ankara'ya gelmiş ve Hamdullah Subhî beyin Maarif vekilliği sırasında Telif ve Tercüme Heyeti üyeliğine tayin edilmiştir. Ancak Maksudî bu görevinde uzun zaman kalamamış, çünkü Hamdullah Subhî bey Vekâletten ayrılınca bu Heyet'i dağıtmışlar; Maksudî de o günlerde henüz açılmış olan Hukuk mektebine hoca tayin edilmiştir. Bu zat Rusyadayken hiçbir zaman hocalık yapmamış ve ilmî irdelemelerde bulunmamıştı ama, Türkiye'ye gelince ve hocalığa da atanınca Avrupa'da başladığı ilmî incelemelerine hız vermiş; memleketin içtimaî ve ilmî hareketlerine katışmış; çeşitli konular üzerine konferanslar vermiş; birtakım ilmî eserler yazıp neşretmiş; Büyüklerin, hele Ulu Gazi'nin teveccühünü kazanmış; sık-sık Gazinin «sofra»sına çağırılır olmuş. Kısacası; o, yeni vatanı olan Türkiye'yi tamamiyle benimsemiş, yeni hal ve şartlara uyarlanmış ve elinden geldiği denli Cemiyete ve Vatana faydalı vatandaş olmaya özenmiştir. Kızı Bn. Adile Ayda diyor, ki:

«1928 ile 1938 arasında babam birçok inkılâp hareketlerine, kültür hamlelerine mütelâaları, teklifleri, terviçleri ile karıştı... Dil inkılâbının Sadrî Maksudî'nin **Türk Dili için** adlı kitabı ile ne kadar sıkı surette alâkalı olduğunu isbat

eden vesikalar sayısızdır» (27). Salâhiyetli bir ağızdan çıktığı için bu müşahedeleri olduğu gibi kabul etmekliğimiz gerekir.

S. Maksudî'nin bana yazı ile bildirdiğine göre, Türk Tarih Kurumu da onun Türk Ocakları kongresinde yaptığı bir teklifi neticesinde kurulmuş, ve kendisi de 1929 da bu Kurumun üyeliğine seçilmiştir.

S. MAKSUDÎ — MEBUS — S. Maksudî Atatürk'ün sağlığında iki devre; 1930-1934 devresinde Şibin Karahisar'ından, 1934-1938 devresinde Giresun'dan mebus çıkarılmıştı. 1936 da «Cemiyet-i akvama müzaheret» cemiyetleri kongresinde Türkiye B. Millet Meclisini temsil etmek üzere giden heyetin bir üyesi sıfatiyle Londra'ya ve Glazgov'a seyahat etmişti. 1937 de de ayni görev ile Çekoslovakiya'ya gitmişti. 1938 yılının Kasım ayında Atatürk Mengülük diyarına göçünce S. Maksudî bir daha C. H. Partisi iktidarda iken mebus çıkarılmamıştır.

Ankara Hukuk mektebinde (sonraları fakülte) onsekiz yıl hocalık ettikten sonra 1943 te İstanbul Üniversitesine naklolunmuş, orada Ord. profesörlüğe yükselmiş ve 1945 te yaş haddi dolayısiyle emekliye ayrılmıştır.

Beş yıl sonra 1950 seçimlerinde Demokrat parti listesinden Ankara saylavlığına seçilmiştir. 1954 seçimlerinde ise, hiçbir partinin aday listesine alınmamıştır.

«KÜÇÜK BİR KAZA» — S. Maksudî meslekten bir po-

---

(27) «Cümhuriyet» gazetesinde Babam Sadrî Maksudî başlıklı makalesinde.

litikacı olduğundan işleri iyi «idare etmiş», başka bir ilde profesörümüz gibi, büyük bir **düşküye** (nekbete) uğramamıştır. Başından geçirdiği tek bir «kaza» varsa o da Adile Ayda hanımın anılan makalesinde **«Denizbank hâdisesi»** adiyle geçen bir vak'adır. Bu «vak'a» nedir?

Türkiye B. Millet Meclisinin bir oturumunda Deniz Yolları genel müdürlüğünün kuracağı yeni Bankaya «Deniz Bank» adı takılması teklif edilmiş ve bu teklif, işin aslından haberli birkaç mebusçe de desteklenmişti. Bu esnada mebus S. Maksudî de söz almış, kürsüye çıkmış ve bu biçim adın Türk gramerine ve şivesine aykırı olduğunu söylemiş, ve bunun yerine **Deniz bankası** denilmesi gerektiğini belirtmek üzere bir de takrir vermiştir. Kürsüden inince yanına bir mebus arkadaşı sokulmuş ve: «Ayol, ne yaptın! **Denizbank** adını Atatürk koymuş» demiş. Maksudî bu mebusa: «Ne çıkar, hakikat değişmez ki!» diye cevap vermiş imiş (28).

S. Maksudî'nin bu davranışı Meclisi şaşırtmış, Büyüklerin de hoşuna gitmemiş. Sebebi malûm. «Mesele» komisyona verilmiş, ertesi gün eski **Taninci,** Siirt mebusu İsmail Muştak Mayakon ve Meraş mebusu Hasan Reşid Tankut profesörümüzün iddiasını çürütmek için hazırlıklı gelmişler ve Mecliste oldukça ölçülü ve insaflıca söz söyleyip **Denizbank** tamlamasının Türk gramerine de, Türk şivesine de aykırı olmayıp katıksız öztürkçe bir söz olduğunu isbat etmeye çalışmışlar, ve Meclis'e bu adın olduğu gibi kabul edilmesini teklif etmişler.

Ancak S. Maksudi'nin çilesi bununla sona ermemiş. Ayni günün akşamı Hukuk profesörünün her bakımdan cahilliği, dilbilmezliği, liyakatsızlığı, ehliyetsizliği ve sairesi Radyo

---

(28) Ayni makalede Bn. A. Ayda Meclis'te böyle bir konuşmanın olup-geçtiğini de yazmaktadır.

ile bütün Dünyaya teşhir edilmiş. Bu ödevi de aslen Kırım Türklerinden olan ve Kütahya mebusu bulunan Vedit Özgören ile kendi deyimine göre «Türk-Ermenî» kabilesinden bir «Türk» olan Agop Dilaçar (eskiden **Martayan**) yerine getirmişlerdi. Kırşehir mebusu Müfit Özdeş ile muharrir Falih Rıfkı Atay'ın Radyodaki demeçleri, şahsiyattan uzak ve objektif idi.

Denizbank biçiminde bir tamlamayı belki de S. Maksudî'den fazla yadırgayan, beğenmeyen ince mizahçi, nezih hicviyeci, **Siham-i ilham** şairi ve o dönemde kendisi de mebus olan trabzonlu Halil Nihad Boztepe, bir bakıma acıklı, bir bakıma da gülünç bu «vak'a»ya meşhur «Ağaç kasidesi» adlı menzum eserinde alayla bir edayle dokup geçer. «Vak'a»nın şairane bir küçük tablosunu da vermek düşüncesiyle buna ilişkin sekiz beyti buraya aktarıyoruz:

Bugünkü şive budur: **Eviş, Yüniş, ipekiş,**
Güzel bir iş bu diliş, çok güzel bir iş, çiçekiş.
Düşünme zihnini beyhude yorma hiç: Bu da ne?
deyip de etme taaccup, karışma hikmêtine!
Bu iş-bir Encümeniş, yani encümen işidir,
Bu-ihtisas işidir, yani ilm-ü fen işidir!
Yanaşma, aksini gafletle iddiaya, sakın!
Münakaşatını yadında tut DENİZBANK'ın!
Unutmadım, o ne tartışmalardı hey, Tanrım!
Ogünkü Meclisi korkuyla daima anarım:
Ne hale geldi, bilirsin ya, SADRÎ MAKSUDÎ
Fakat, beyim, o mübarek de amma «cahil»di...
Hakikaten acımıştım inince kürsüden o
Lisanda şiveyi mevzu-u bahsederken o,
Düşünmüyordu, ki denmişti önce TÜRKSPOR,
Ceza-ı «cehli»ni biçare çekti, hem çekiyor... (29).

(29) H. N. Boztepe. **Ağaç kasidesi**, Ankara, 1957. s. 33-34.

Maksudî'nin bu «nekbet»i uzun sürememiş: az sonra rehabilitè olmuş (itibarı yerine getirilmiş) ise de, bu tatsız «vak'a» yüzünden birhayli üzüntü ve kalb acıları geçirmiş olduğu şüphesizdir.

Bütün bu techil, tezyif ve tahrikler Maksudî'nin yıllardan beri Ankara Hukuk fakültesinde profesörlük ettiği sırada; Ulu Gazinin onayıcı vecizesiyle bezenmiş olan; Türk bilim ve fikir muhitlerinde de iyi karşılanan **TÜRK DİLİ İÇİN** eserinin çıkmasından yedi yıl sonra; Birinci Türk tarih kongresinde Gaziyi çevreleyen «ulema» arasında S. Maksudî'nin de ön planda görünmesinden ve o kongrede okduğu **Tarihin amilleri** başlıklı bildirisinin dikkat ve tasvip ile dinlenmesinden beş yıl sonra vuku bulmuştu, ki asıl işin garabeti de bu noktada idi. Bundan ötürüdür, ki o zaman mizah gazetelerinde «Bir cahil keşfolundu», «mma da cahilmiş!» gibi alaylı yazılar da çıkmıştı...

Şunu da kaydedilen, ki bir profesörün başına büyük dert açan ve bunca gürültü-patırtı koparan o uğursuz **Denizbink** tamlaması sonraları bir yana atılmış ve bu kuruma **Denizcilik bankası** adı verilmiştir.

ESERLERİ — S. Maksudî Rusya'dayken eser ve hattâ makale yazmakla pek uğraşmamıştı. Rusya'da, Kazan'da basılmış eser olarak, gençliğinde yazdığı MAİŞET hikâyesiyle Duma'da mebus iken **İngiltereye seyahat** adlı kitabını biliyoruz. Eser ve makale yazmaya muhacerette, Avrupa'da başlamış ve Türkiye'de devam etmiştir. Ankara'da ve İstanbul'da şu eserleri çıkmıştır.

I — Türk dili için, 1930

2) HUKTKUN UMUMÎ esasları (Hukukun spozitif felsefesi), 1937

3) İngiliz âmme hukuku, Ankara 1940;

4) Hukuk tarihi dersleri, 1941;

5) Hukuk felsefesi tarihi, 1945;

6) Hukuk felsefesi. 1946;

7) Umumî hukuk tarihi, 1944; 1947-1948;

8) Türk tarihi ve hukuk (İslâmiyetten evvelki devir), 1947 ve

9) Milliyet duygusunun sosyolojik esasları, 1955.

«Bundan başka, Atatürk'ün arzusuyle Türk tarihini anlayış ve anlatış babından yeni bir çığır açmak düşüncesiyle kaleme alıncak olan TÜRK TARİHİNİN ANA FATLARI eseri için S. Maksudî de a) **İskitler, Sakalar** ve b) **Orta Asya Türk devletleri** başlıklariyle iki etüd yazmıştır da, bunlar basılmıştır.

Rahmetliğin İstanbul ve Ankara derği ve gazetelerinden birtakım makaleleri de çıkmıştı. Bunları biraraya toplamayı kendisinin en iyi halefi olan Bn. Adile Ayda'dan bekleriz. (30)

S. Maksudî 1954 yılının 10 Eylûlünde Boğaziçinde Emirgândaki Çınaraltı kahvesinde semaverle çay içtiğimiz sırada, hatıralarını yazmakla da meşgul olduğunu bana söylemişti. O günden beri iki buçuk sene geçmiş bulunuyor (*) Bu hatıralarını yazıp bitirdi mi, bitirmedi mi,-şu dakkada bir bilgim yoktur. Şayet bitirmiş olsaydı, fikir hayatımızın tarihi için önemli bir gereç olacaktı.

S. MAKSUDÎ'NİN BİRİNCİ VE SONUNCU ESERLERİ ÜZERİNE NOTLAR

(*) Bu satırlar İstanbul'da SUADİYE köyünde Prof. ün ölümünden sonra 1957 yılında yazılmıştı.

Rahmetlik S. Maksudî Türkiye'de yazı hayatına millî dil meslesiyle atılmıştı. Milliyet meslesi üzerine yazdığı eseriyle de bu hayattan çekildi. Bu iki mesele onun en çok önem verdiği meselelerdi. Gerçekten, onun bunlardan biriyle başlayıp, ötekisiyle bitirmesi çok mânalıdır. Ve onun fikir, hayatını, bizden daha iyi yazacak olanların üzerinde ehemmiyetle durmaları gereken bir olgudur. Bundan ötürü biz de **«besmele»** ve **«hatime»** kabilinden olan bu iki eser üzerinde birparça durmayı gerekli bulduk.

I) **TÜRK DİLİ İÇİN** — Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu eser Avrupa'da yazılmış ve Türkiye'de tamamlanmıştır. Yalnız tamamlanmış değil, burada bütünlenmiş ve genişletilmiştir. Bunun öyle olduğu şundan da bellidir, ki müellif Avrupa'dan Türkiye'ye 1925 yılında gelmiş eser ise ancak 1931 de, yani altı yıl sonra yayınlanmıştır.

Bu tarih S. Maksudî'nin «Sofra»ya (yani Gazi'nin köşkte tertip eylediği gece sohbetlerine) katıştığı, çağırıldığı günlere rastlar. Prof. Fındıkoğlu Z. Fahrî diyor, ki: «Profesör Sadrî Maksudî 1925 (1928 olacak A. T.) 1938 arasındaki Ankara'da «Sofra» çevresine dahil olmak zekâsına sahip bir siyasîdir. Bu siyasîlik ile bazı işlere fikir yardımında da bulunmuştur. Bu işler arasında dil işi de vardır. 1928 de (1931 olacak: A. T.). neşrettiği **Türk dili için** eseri bu müdahalenin belirtisidir. (Türk Yurdu dergisi Mart 1957 nüshası; sayı 266). Kızı Bn. Adile Ayda'ya göre «Dil inkılâbının Sadrî Maksudînin «Türk dili için» adlı kitabiyle nekadar sıkı surette alâkalı olduğunu isbat eden vesikalar sayısızdır» («Cumhuriyet» gazetesi, I Mart 1957).

*. Eser Avrupa'da en son şeklini almamış ise de, orada yazılmış, ve ünlü arabist-türkolog Alman profesörü C. Brockelmann'ın tasvibine sunulmuş, bu bilgin de eser için bir «Önsöz» yazmıştır.

C. Brockelmann bu «Önsöz»de arada şu sözleri de yazıyor :

«Sadrî Maksudî beyin esaslı ve derin tetebbü ve tedkiklere istinat eden bu kitabı Türk dilinin inkişafı tarihini ve bugünkü halini geniş bir görüş noktasından bakarak tahlil ve tetkik ediyor. Türk dilinin islâhı ve gelecekte türkçe edebî dil yaratma yolları hakkında dikkata şayan fikirler ileri sürüyor; nazar-ı itibara almağa lâyik tedbirler teklif ediyor.

Biz yukarıdaki satırlarda bu fikirlerden ancak en mühim olanlarını zikredebildik. Yeni Türkiye'de müellifin fikir ve dilekleri müsait bir zemin bularak müsmir olacağını ümit ediyoruz».

VECİZE — (Özlüsöz) — «Üst yanında 2.IX.1930 tarihi bulunan ve **Gazi M. Kemal** imzasını taşıyan, kitabın başköşesine konulan, içinde eserin müellifi de adı da anılmayan VECİZE şudur:

—Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması millî hissin inkişafında başlıca müessirdir. Türk dili dillerin en zenginlerindedir; Yeter, ki bu dil şuurla işlensin..

Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır».

Gazi M. Kemal (*).

Alman profesörü eserin yalnız elyazmasını görmüş de esere övücü bir «Önsöz» yazmış. Ama Türkiye'de bundan 28 yıl önce kitabın basılıp çıkmasından sonra bu eser üzerine dil bilginlerince, lisan uzmanlarınca, lehte veya aleyhte esaslı, ciddî bir fikir, mütalâa beyan edilmedi sanırım. Oysaki o zaman dahi bu eserde ileri sürülen dili düzeltme, sadeleştirme, özleştirme fikrine muhalif olanlar çoktu. (Nitekim şimdi de az değildir). Belki de dâvayı Ulu Gazinin ele almasından ve dâvayı yürütmek için bir «Dil heyeti» kurdurmasından dolayı bu muhalifler fikirlerini a-

çıkça söylemekten çekinmişlerdir.

Peki, onlar çekinmişler, diyelim. Ama bu fikrin ve dâvanın taraflıları hiç yok muydu? Var idiyse neden bu eserin müellifini destekleyip ortaya çıkmadılar? Neden susmayı daha uygun buldular? İşte bunu anlamak güç! Bu eser dolayısiyle basında hiçbir şey çıkmadı değil ama, bunlar, Dil, uzmanlarının, lisan profesörlerinin veya dil meseleleriyle uğraşanların fikir ve mütalâaları olmayıp, daha çok gazeteci ve politikacı yazılariydi. Bunlardan görebildiklerimi ve hatırladıklarımı söyliyeyim.

1 — «Akşam» gazetesinin 6 Mart 1931 tarihli nüshasında **—Va—Nu—** imzasını taşıyan ve bazı umumî fikirleri ihtiva eden bir kısa yazı.

2 — «Cumhuriyet» gazetesinin 15 Mart 1931 tarihli nüshasındaki **Yusuf Osman** imzalı bir övgü yazısı.

3 — Bu iki makalenin tahriki sebebiyle «Vakit» gazetesinin 29-30. 1931 tarihli sayılarında çıkan benim iki yazım.

* Bunlardan başka, Türkiye dışı Türklerden kırımlı Cafer Seydahmet (Kırımer) de bu eser münasebetiyle «Milliyet» gazetesinin 24-26 Nisan 1931 tarihli sayılarında iki tane uzun makale neşretmişti.

Cafer bey bu yazılarında meseleye daha ziyade bir dı Türk millî-politikacısı sıfatiyle yanaşmış, eserin kimi nok talarını bu yönden eleştirmişti. Bu arâda o, müellifin te zelden bir «medeniyet dili» vücuda getirilmezse Türkleri yavaş-yavaş başka milletler tarafından yutulup yer yüzün den kalkabilecekleri fikrini kabul etmediği gibi. Türkiy türkçesinin bütün Dünya Türkleri için genel yazı dili olma sı gerektiği ve olacağı iddiasına da iştirak etmiyor; bugü kü gidiş ve durumun hiç de bu iddianın lehinde olmadığı

ileri sürüyordu. Öte yandan, müellifin «siyaset»ten fazla kaçınması yüzünden Türkiye dışı Türkler arasındaki dil dardağanlığından doğacak olan tehlikeye ilişmediğini ve oralarda mahallî lehcelerin gittikçe ve şümüllü bir ölçümde yazı dili olmak üzere gelişmekte olduğuna da pek üstünkörü dokunduğunu uzun-uzadıya tenkid etmektedir.

2) **MİLLİYET DUYGUSUNUN SOSYOLOJİK ESASLARI :** S. Maksudî'nin «chant du cygne'»i diyebileceğimiz bu eserine müellif kendisi son derece yüksek değer veriyordu. Eserin «önsöz»ünde yazdığına göre, **«ne dilimizde (yani türkçede), ne de Avrupa dillerinde milliyet esasını münhasıran sosyolojik bakımdan tetkik ve izaha tahsis edilmiş eser yok gibidir»**. Buna bakmaksızın, eser Türk basınında önemli bir yankı doğurmamıştır. Bu yüzden olsa gerektir, ki müellif bu son eserini tanıtmak için, zannedersem, Beyoğlu'nda «Konak» otelinde bir aydınlar (daha çok gazeteciler) toplantısı da tertip etmişti. Prof. Fındıkoğlu. Z. Fahrî müellifin ölümünden sonra yazdığı bir makalede bu olay üzerine şunları yazmaktadır: «S. Maksudî emekliye ayrıldıktan sonra da çalışmalarına fasıla vermemiş; son eserini meydana getirmiş; eserinin alâkasızlıkla karşılandığını görünce bizzat bir «alâka çevresi» yaratma yolunu pek orijinal bir şekilde bulmuş, ve matbuatta da bir aks-i sada görülmüştü» (31). Müellif bu eserini son demlerinedek fransızraya çevirmekle de meşgul olmuş ve hastalığı ağırlaştığı günlerin birinde aile efradına: **«Bu iş** de bitti!» demiştir.

İşbu eserin (A.) kısmını S. Maksudî'nin şu sözleriyle kapamak istiyorum:

> —Ben ne bir edibim. ne de bir üslûpçüyüm: ben Türk ırkının geçmişini ve bugünkü halini öğrenerek, gelecekte

(*) Ulu Gazi o zaman henüz ATATÜRK soyadını almamıştı.

(31) «Türk Yurdu» dergisi, Mayıs 1957 sayısı, s. 646.

Türkün yaşamasını, medeniyet ve harsçe yükselmesini temin etmek yolları hakkında düşünen ve düşündüklerini söylüyen ve yazan bir Türküm.— (32).

Bu sözler kendisi için ne güzel bir **«Kitabe-i senk-i mezar»** oldu.

B.

A. HADİ MAKSUDÎ

I

KÖKENİ ve ÖĞRENİMİ

Nizameddin Maksudî hocanın büyük oğlu Ahmed Hadi Maksudî, adı geçen köyde takriben 1867 yılında doğmuş ve galiba, 13-14 yaşlarında Kazan'da Abdülallâm Salihoğlu'nun idaresindeki **Gölboyu** medresesinde tahsile başlamıştır. (1) Ahmed-Hadi zeki, aklıbaşında bir çocuktu. Yirmi yaşlarına doğru medresenin küflü duvarlarının dışında, Rus Kazan'ı ile Müslüman **Bistelerini** (mahallelerini) ayıran **Bulak** kanalının öte yanında, Rus muhitlerinde, Üniversite çevrelerinde olan-bitenlerle de ilgilenmeye başlayan **«şekirt»** (talebe) lerden biri idi. Meşhur türkçü İsmail Gaspıralının çıkardığı uyarıcı **TERCÜMAN** gazetesini okuyor ve İstanbul matbuatı ile de ilgileniyordu. Özel dersler almak suretiyle de olsa rusça da öğreniyordu. Gözü, fikri açılmıştı, artık Dünyanın gidişini anlamıştı.

---

(32) «Türk Dili için» kitabının «Başlangıç»ında.

(1) H. Maksudî kendisi 1881 de Köyden Kazan'a gelip şagirt (talebe) olduğunu yazmaktadır (**MERCANİ** kitabı, s. 432; Kazan, 1915).

Muharrir ve pedagog A. Hadi Maksudî

—1906-da çekilen bir gruptan alındı—

II

«USUL-Ü CEDİT» Çİ

-Hadi efendi medreselerde öğretim yöntemlerini bozuk ve çürük olduğunun da farkına vardığından öğretimde metod meselesi onu çok ilgilendiriyordu. Bundan dolayı olsa gerektir, ki o başkaları gibi, dinî bilgilerini genişleterek bir ka-

sabaya imam olup, medrese açıp, talebe toplayıp «meşhur» olmak yolunu tutmadı da muallimlik ve terbiyecilik yolunu seçti. Hele dil öğretiminin yeni, kolay ve kestirme metodlarını araştırmaya girişti. Derken, onu Bahçesaray'daki **Zincirli medreseye** arapça öğretmeni olarak çağırdılar. Hadi efendi orada İsmail Bey Gaspıralı ile tanıştı ve onun türkçeyi kolay öğretme üzerine olan düşüncelerini, tasarlarını öğrendi. Gaspıralı yeni elifba ve birinci okuma kitabı olarak **Hoce-i sıbyan** yazmıştı; Hadi efendi Kazan'a dönünce hece usulüne göre **Mualiim-i evvel** ve **Muallim-i sani** kitaplarını yazdı. Bu kitaplar başarılı oldu, tuttu. Bu hal muharriri kanatlandırdı da o, kolları sıvayıp «Usul-ü cedit» mektepleri için çeşitli ders kitapları yazmaya girişti. Gerçekten, «Usulü-cedit» denilen kültür hareketinin öncülerinden oldu.

Öğretmenlere ve genç «molla»lara «usülü-cedid»in faydalarını her zaman anlatmaktan geri durmayan Hadi Maksudî, birçoklarına bu metodu pratik olarak göstermeye çalışıyor ve bu dâvanın yürümesi için maddî yardımda bulunmaları için kimi «baylar»ı ikna eylemek uğrunda da gayret harcıyordu.

Hadi Maksudî'nin yazdığı mektep kitapları ise pek çok ve çeşitlidir. Kendisi pratik ve tatbikatçı bir kişi olduğundan Cemiyetin o günkü ihtiyaçlarını derhal teşhis etmesini bilir; ona göre konularını seçer ve kalemini oynatmaya başlardı. Onun için yazdığı şeyler çabucak revaç bulur, tutunur ve sürlürdü. O zamana göre »Usul-ü cedid»in şu veçheleri vardı: I) Kolayca okuma-yazma ve türkçe öğretmek; 2) Öğrencilere kolayca dinî başlangıç bilgiler vermek; 3) Kolayca arapçanın en gerekli kurallarını göstermek ve; 4) Devlet lisanı olan rusçayı öğretirken de kestirme yoldan yürümek.

H. ef. Maksudî bu veçhelerdn hepsinde birçok eserler

yazmış ve muvaffak olmuştur. Birinci veçhede onun **Muallim-i evvel** ve **Muallim-i sani** adlı elfabeleri hemen-hemen bütün **usul-ü cedit** ilkokullarında okutulurdu. Sonraları o, **Sarf-ı türkî, Nahv-i türkî** adlariyle Kazan türkçesinin gramerini de yazıp bastırmıştır. Bunlar o zaman için oldukça önemli eserler idi. Muharrir Cemaleddin Velidî diyor, ki: «Sarf-ı türkî, Nahv-ı türkî gerçekten, dilimizi incelemek suretiyle yazılmış ilk eserlerdir».

H. Maksudî genelce dil meselesine pek ehemmiyet veriyordu. Kazan türkçesinin gramer kurallarını ve imlâsını tesbit etmek düşüncesiyle bu eserlerini yazdığı gibi, kaleme aldığı yazılarında da o zamanadek kullanılan eski «Türkî til» denilen karmakarışık, oturmamış, titrek, sarsak yazı dilinin etkisinden kurtularak söylenişi, yazılışı belirli usul ve kaidelere bağlı, mazbut bir yazı diliyle yazmaya özeniyordu ve bu alanda muvaffak da oluyordu. İleride söz konusu edeceğimiz «YULDUZ» gazetesinde de Hadi efendi dil meselesine ve bahislerine, başka gazetelere nisbeten daha çok yer veriyordu.

Bir de Kazan diyeleği temeline kurulmuş olan yeni yazı diline, Kayyum Nasirî gibi, «tatarça» demiyor idiyse de, «Türkçe» de demeyip, «Türkî» diyordu. Çünkü «türkçe» derse Rus sansörünün ilişmek ihtimali vardı. Bunda Hadî efendinin aşırı «ihtiyatkârlığı»nın tesiri görülmekle beraber, kendisi bu hususta pek haksız da değildi hani. «Türkçe»de Rus sansörü «pantürkizm» kokusu sezecekti. «Türkî» biçimi ise Kazan-Ural yurdunda eskiden de kullanılan, yadırganmayan bir sözdü. H. Maksudî «ihtiyatkârlığı» gözden kaçırmayıp bu «nüans» ayrımından faydalanmak istiyordu.

İkinci veçhe üzerine yazdıkları ise belki düzineyi geçer. Üçüncü veçhe üzerine mühimce **El-istiftah** ve **El-istikmal** isimli eserleri vardır. Dördüncü veçhe üzerine **Rusistan** adlı

bir eser yazmış ve Türk çocuklarına rusçayı öğretmek için yeni usul kullanmıştır.

Kısacası, H. Maksudî'nin Kazan Türkleri ve belki de bütün Doğu Türkliği arasında öğretim ve kültür alanındaki hizmetleri oldukça büyüktür. Onbinlerce Türk çocuğu onun mektep kitaplarından faydalanmış, dine ve dile dair belgi edinmişlerdir. O, herhalde kuzeyli Türklerin fikir ve kültür hareketlerinin tarihi yazılırken asla ihmal edilmiyecek ve hattâ kendisine şerefli yer verilecek bir aydın kişidir.

Şimdi gelelim bu muharririn başka bir cephesine.

III

GAZETECİLİĞİ

«YULDUZCU» HADÎ MAKSUDÎ — 1905 ihtilâli vukua gelip de Rusya Türkleri için süreli basın yaratmak imkânı açılınca Kazan'da da birtakım türkçe gazeteler çıkmaya başlamıştı. Kazanda birinci olarak çıkan türkçe gazete KAZAN MUHBİRİ idi ki, gazetenin sahibi avukat Seyit Gerey Alkin olup, başyazarı meşhur muharrir ve fikir adamı Yusuf Akçura idi. Bu gazete 1905 yılının 29 Ekiminde çıkmıştır. (Rumî takvim). Rusya'da türkçe gazetelerin en çok çıktığı zaman 1906 yılı olmuştur. Bu arada H. Maksudî de gazete çıkarmaya heves etmiş ve aynı yılın 15 Ocağında «Yulduz (Yıldız) adlı gazete çıkarmaya başlamıştır.

Muharrir gazetenin ilk sayısında «Yulduz kazanîdir», «Yulduz» ceride-i türkiyedir», «Yulduz gaziti millî gazit olmak fikrindedir». gibi umumî sözler sarfettikten sonra gazetenin mesleğini tayinden kaçınarak. **«bu yıllar kibi meslekler Çuwalgan zamanda bir meslekni tayinlep kuyuda bizning gümançа biraz müşkillik bardır»** demektedir. H. Maksudî'nin bu tutumu o zaman basın dünyasında şu kanatlı sözü or-

taya çıkarmıştı: **«Her gazetenin şu veya bu türlü mesleği olur; «Yulduz»un da mesleği belirsizliktir».**

Başta küçük ve yufka bir dergi biçiminde çıkan bu gazete gitgide her bakımdan gelişmiş, en sonunda gündelik gazete olmaya yaklaşmış ve 1917 ihtilâli vukua gelip te memleket «çuvalmaya» (karışmaya) başladığından kendiliğinden kapanmıştır. Kazan'da «Yulduz»u söndürmek düşüncesiyle çıkarılmış olan «KUYAŞ» (Güneş) gazetesi de o sıralarda sönüp gitmiştir.

H. Maksudi'nin gazeteciliği pedagogluğu derecesinde kuvvetli değildi: Belki mektep kitapları yazmakla yetinip gazetecilik yoluna hiç girmemiş olsaydi daha iyi etmiş olacaktı. Çünkü kendisi cidalcilikten, atılganlıktan ve gazetecilik vasıflarından yoksun bir kişi idi. Ben de gazetenin en gelişkin çağında Büyük Rus ihtilâlinin patlak vermesinden önce bir müddet sekreterlik görevini yapmıştım.

IV

«YULDUZ»DAN HATIRALARIM

«YULDUZ'A NASIL GİRMİŞTİM? — Ben «Yulduz»da vazife almadan önce dahi Hadi efendinin ve gazetesinin yabancısı değildim: Daha **Troyskiy** şehrinde öğretmen bulunduğum sırada bu gazetede bazı yazılarım neşrolunmuştu. Bir de, sanırım, 1912 yılının yazında Türk-Tatar tarihi üzerine yazdığım bir eseri bastırmak için Kazan'a geldiğimde H. efendi ile yüz-yüze gelip de tanışmıştım. Hadi efendice «Elfiye» denilen, yani gazetenin 1000. nüshasının çıkması münasebetiyle tertip edilen çay ziyafetine Kazan'da bir yolcu sıfatiyle bulunan beni de çağırmışlardı. Bugün de hatırladığıma göre, kendilerinden bu serinin 3. sayılı kitabında söz açtığım ŞEREF kardeşlerden biri olan matbaacı İlmed-

din Şeref bu toplantıda söylediği sofrabaşı nutkunda bütün MAKSUDÎ'lerin girişken ve enerji sahibi insanlar olduklarını ehemmiyetle anlatmıştı.

1913 yılının Haziran ayında eşim ile birlikte Kazan şehrine kadar bir vapur gezintisi yapmıştık. (O zaman hem ben, hem karım Urallar ötesindeki **Troyskiy** şehrinde öğretmen bulunuyorduk). İşte, o sırada Kaza'daki kimi dostlarım ve bu arada hikâyeci edip Alimcan İbrahim, bana öğretmenliği bırakıp Kazan'a taşınmamı ve YULDUZ'un sekreterliğini üzerime almamı tavsiye etmişlerdi. Onlar bana demişlerdi, ki: «Sen öğretmen olmaktan daha çok bir muharrirsin. **Troyskiy** gibi bir taşra kasabasında sönüp gitmen yazık olur; hepimiz biliyoruz, ki, Hadi abzinin (ağabeyin) gazetesi hâlâ bir şeye benzemedi. Gel, sen şu gazetenin sekreterliğini kabul et de ona birparça çekidüzen ver!». Ben de düşünüp-taşındıktan sonra bu teklifi uygun buldum ve o yaz Kazan'a taşınıp gazetede çalışmaya başladım.

Hadi efendi nasıl bir gazeteci olabilirdi, ki, akıllı, temkinli ve bilgili olmakla beraber, çok evhamlı, kuruntulu bir kimse idi. Oysa, ki iyi bir gazeteci olabilmek için birparça cesaret, atılganlık, girginlik ve hattâ biraz da ataklık lâzımdır. Ben bir sekreter sıfatiyle gazeteye birparça yeni ruh, yeni esinti, yeni yön vermek için özendiğim sırada H. efendi, ikircimli, çekingen ve ürkek tavrını muhafaza etmeye çalıştığından, aramızda arasıra tartışmalar ve ihtilâflar da olmuyor değildi. (*) Kendini benden daha bil-

(*) Türk Dil Kurumu uzmanlarından ve başkurdustanlı fikir adamlarından Abdülkadir İnan bizim bir aile bayramı dolayısiyle tertipedilen ziyafette söylediği nutkunda benim «Yulduz»daki çalışmalarımdan söz açarken arada aynen şöyle demişti; «A. Battal-Taymas bey, 1913 te Kazan'a taşınmış ve kendini matbuata hasretmiş: «Yulduz» gazetesinin tahrir heyeti müdürlüğünü üzerine almıştı. Bilindiği üzere, «Yulduz» gazetesi sahibi ve başmuharriri meşhur pedagog Hadi efendi Maksudî «Yulduz» gazetesini siyasî, ve millî müca-

gili, daha çok tecrübeli sayan Hadi efendiye bazan birtakım çok doğru ve makul şeyleri kabul ettirmek için dahi birhayli nefes tüketmek icap ediyordu. Gazetenin sahibi ve baş muharririne karşı benim yanımı tutan başka bir kimse de yoktu, çünkü öteki arkadaşlar da hep Hadi **abzi** êcole'inde yetişmiş olan kimselerdi. Benden evvel sekreterlik yapmış olan tanınmış piyes yazarı Aliasgar Kemal gazetede kalmıştı ama, hiçbir işe karışmayan, sessiz-sadasız haberler tercüme eden, işleri oluruna bırakan bir hali vardı. Zaten, ötedenberi «ahl-i keyf» olduğundan o devirde hem bedence, hem ruhça çok gevşemiş, yumuşamuş durumda idi.

Aslında çok hoş ve iyi tabiatli bir kimse olan H. Maksudî münasebetli-münasebetsiz övünmeyi ve çalım satmayı severdi. Bazan çok tuhaf ve çocukça şekiller alan bu övünmeler arada bir «Yulduz» sütunlerine de geçerek öteki gazetelere ve hele mizah verakalarına alay ve eğlence konusu da olurdu. Ben bu gibi şeylerin gazeteye geçmemesi için çok uğraşır, ancak her zaman muvaffak olamazdım. Bu zat siyasî veya millî, içtimaî bir konu üzerine makale yazdığında kesin bir fikir söylemekten kaçınarak, êquivoque'lu (iki mânya gelebilen) cümleler kullanmaya çalışır; sorulu (istifhamlı) terkipler kullanmayı tercih ederdi.

«YULDUZ»DAN NASIL AYRILMIŞTIM — Her ne hal ise, sevimli ve iyi kalbli rahmetlik Hadi efendi Maksudî ile

---

dele organı olmaktan ziyade milletimizin maarif meselelerine hasretmeyi münasip görüyordu: Ciddî mücadeleden çekinir ve matbuat kanunları çerçevesi haricine çıkmak pek istemiyordu. A. Battal bey bu gazeteye yeni yön ve yeni ruh vermişti. Her halde yavaş-yavaş hareket tarafdarı olan meşhur pedagog muharrirle «enerjik, kat'î ve serî hareket» taraflısı olan Taymas (Battal) bey arasında azçok anlaşamamazlıklar, sinsi bir surette olsa da, devam etmiş olduğunu tahmin edebiliiz. Bundan dolayı olsa gerektir, ki Battal bey 1917 inkılâbı patlak verince bu gazeteden hemen ayrılmıştır...»

iyi-kötü dört yıl kadar işbirliği yaptık. Kim ne derse desin, ben bu süre içinde «Yulduz» gazetesine azcok ciddî bir ruh verebildiğime kaniim; eskiden hafta iki-üç defa çıkan gazete benim sekreterliğim zamanında beş defa çıkıyordu; sürümü de eksilmemiş, belki artmıştı. Derken, 1917 ihtilâli vukua geldi; daha engin ufuklar açıldı ve daha geniş faaliyet alanları gözüktü. Artık bu gazeteye bağlı kalamazdım. Tam o sırada benim gazeteden ayrılmamı tezleten bir vak'a da oldu. Bunu anlatayım:

Bilindiği üzere, çar İkinci Nikola 1917 yılı 16 Martta hem kendi, hem oğlu veliaht Aleksiy adına tahttan feragat etmek zorunda kalmıştı. Bu münasebetle ben bir başmakale yazdım, ve Hadi efendinin de tasvibi üzerine gazetede basılmak üzere matbaaya verdik. Ertesi sabah ne göreyim, bu yazı son derece kırpılmış bir halde çıkmıştı. Matbaaya koştum ve bunun nedenini sordum. Meğerse, gazetenin sahibi olan Hadi efendi sonradan vesveseye kapılıp geceyarısı matbaaya uğramış ve makaleyi ötesinden berisinden kırpıp büsbütün güdük bir şekle sokmuş ve tam «kuşa benzetmiş» imiş. Bunun üzerine ben Hadi efendiyi gördüm; makalemin yeniden eski şeklinde basılmasını istedim. Ve bu yapılmadığında gazeteden ayrılacağımı söyledim. O bunu onuruna yediremedi galiba, ki, teklifimi kabul etmedi. Ben de direndim ama, anlaşamadık. Çıktım, ve eski emekdaşımı kırmamak için sebebini açıklamadan, «Yulduz» gazetesinden ayrıldığımı «Kuyaş» gazetesi vasıtasiyle okurlarıma bildirdim.

HOŞ BİR KARŞILAMA

«Yulduz»dan ayrılmıştım. İhtilâl gittikçe sollaşoyor ve o zamanın deyimi ile söylersek, alabildiğine «derinleşiyordu». Benden sonra, «Yulduz»un nekadar yaşadığını pek hatırlamıyorum ama 17. yılın yaz aylarında artık «Yulduz» sön-

müş ve sahibi Hadi efendi de ortalarda görünmez olmuştu. Ben kendisiyle kavga ederek ayrılmış değildim; bununla beraber, bir köşeye çekildiğinden midir, nedir, cemiyet işleri alanında onunla hiç karşılaşmadımdı; fakat bir çay sofrası başında dostlarca karşılaşmıştık. Şöyleki, Yeşilaycıların deyimini kullanarak söylersek, ortada hiçbir «keyf verici zehirler» bulunmadığı o devirde bizim kayınbirader rahmetlik Yusuf, bilmem nereden, «3 Yıldız» damgalı ve içi kırmızımtrak su ile dolu bir-iki şişe bulmuştu da, çatı arasında saklamıştı. Karım Azize hanımla biz bu fırsattan istifade ederek, bu kırmızımtrak sularla gazeteci arkadaşları ağırlamaya karar verdik de, Kazan'da Kabangölü kıyısındaki evimizde bir çay ziyafeti tertip eyledik. İçimizde Kazan Türk gazetecilerinin en yaşlısı ve kıdemlisi, diyelim «aksakal»ı olan Yulduzcu Hadi efendi Maksudî de vardı. **Yulduz**'un antipode'i olan **Kuyaş** gazetesinin başyazarı muharrir Fatih Emirhan: Hadi efendiye karşı ötedenberi hiç de sempati beslemeyen Fuad Tuktar hazırdılar. Aramızda en uslu ve vekarlı muharrir, sonraları bizim **Kurultay** yazı kurulu arasında bulunan Cemaleddin Velidî idi. Ev sahibi de **Yulduzu** bırakıp giden bendenizdi. Böylelikle aralarında birhayli görüş ve kanış ayrılıkları bulunan arkadaşları bir sofra başına toplamaya muvaffak olduğumuzdan dolayı karımla ben pek memnunduk.

Birparça neşelendikten sonra Fuad Tuktar ile Hadi Maksudî'nin çatışıp çekiştiklerini bugün de hatırlamaktayım. Ama bu da pek ileri gitmemiş, meclis dostça bir hava içinde yürümüş ve sona ermişti. Zaten, memlekette o zaman esmekte olan siyasî hava, da aslında hepsi birer milliyetçi ve ileri fikirli olan bu Kazanlı aydınları birbirine yaklaştıracak mahiyette idi. Bu arkadaşlardan yalnız ikisi (Fuad Tukar ve ben) Rusya dışına çıkabilmiştik. Kazan'da kalan dostum muharrir Cemaleddin Velidî büyük **Tatar tilining tulı sözlüği»** adlı mühim eserini yazıp bitirme-

den hasta-hasta atıldığı Çeka zindanında can vermişti. Uzun yıllar kötürüm hayatı yaşamış olan hikâyeci edip Fatih Emirhan galiba 1924 veya 1925 de Kazan'da eceliyle ölmüştü. Fuad Tuktar Kazan'da avukat ve gazete muharriri iken, Ankara'da tahsiline ve bilgisine uygun bir iş bulamayıp, küçük bir memur hayatı yaşadıktan sonra 19.XII.1938 tarihinde bu hayata gözlerini kapamıştı (2). Kazan'da bir defa, Ankara'da iki defa evlenmiş idiyse de, zürriyet bırakmamıştır.

SON SÖZ

Hadi Maksudî'nin ölüm haberi Ankara'da 1941 yılının kış başlarında alınmıştı. Bunun üzerine **Yeni Sabah** gazetesinin 17.XI.1941 tarihli sayısında uzunca bir makale yazıp bu değerli fikir adamını tanıtmak istemiştim. Nitekim 1947 yılında İstanbul'da yayımlanmış olan **Rus ihtilâlinden hatıralar** adlı eserimde de onun hakkında bazı bilgiler vermiştim. **Yeni Sabah**'taki yazımı şu sözlerle kapatmıştım: «Hadi Maksudî, bugün Ankara Hukuk Fakültesinde prof. olan Sadrî Maksudî Arsal'ın ağabeysidir, ve bu zatın yetişmesinde de bu ağabeyin azçok tesiri olmuştur sanırım».

---

(2) Kurultay gazetesndeki emekdaşım ve Sibirya gurbetindeki arkadaşım F. Tuktar 12.XI.1938 tarihiyle (demek ölümünden ancak iki ay bir hafta evvel) Ayaz İshakî'ye yazdığı bir mektubunda «Kırk yıllık millî varlık mücadelesi» adiyle hatıralarını yazmaya başlayacağını ve bunu A. İshakî'nin Berlin'de neşretmekte olduğu dergide bastırmak istediğini bildirip dergi sahibinin fikrini soruyordu. Demek, eski arkadaşım bu hatıralarını o günedek henüz yazmaya başlamamıştı. Kim bilir, belki de bu işe daha başlamamışken bu dünyayı bırakıp gitmişti. Tanrı yarlığasın!

Rahmetliğin bu mektubu **«Merhum Fuad Tuktarnıng sunggı mektubu»** başlığiyle **Yanğa millî yol** gazetesinin Şubat 1939 tarihli ve 2 (130) sayılı nüshasında neşrolunmuştur. Ayni sayıda F. T. üzerine A. İshakî kalemiyle yazılmış olan I. makale de vardır.

BU ESERİN (A) KISMINA İLİŞKİN BİR EK.

UZAK ŞARKTAN GELEN MEKTUPLAR.

1934 yılının Ağustos ayında benim İstanbul'da dinlenmede bulunduğum sırada Japonya'daki Kobe şehrinden Ankara'daki adresime yani Dışişleri Bakanlığına büyücek bir zarf gelmiş; bana gönderdiler. Açtım. İçinden muhtevaları birbirinin aynı olan üç mektup çıktı. Bunlardan biri bana, öteki ikisi Yusuf Akçura ve Sadrî Maksudî beylere verilmek üzere idi. Nedense, mektupların üçü de benim adresime gönderilmişti. Arap harfleriyle, incecik bir kalemle, karışık bir üslûp yazılan bu mektupların bana aid olanı **Hadimül-ilmi wel-mille damola...** hitabiyle başlayıp şu uzunca imza ile sona eriyordu: **«Reisül-kawmi wel-cemaa imam ve müderris El-hâc molla Midyar ibnu İmamuddin Şem'unî»**.

Bu mektubun şuraya fotokopisini geçirmek çok iyi olacaktı ama, buna şimdilik imkân yoktur. Harflerini değiştiterip basılsa da istenilen izlenimi (intıabı) veremiyeceğinden yalnız bu mektuba tarafımdan verilen cevabı aşağıya aktarmakla yetineceğim. Zaten bu cevaptan imam efendinin bize neleri sorduğu da anlaşılacaktır.

O tarihte S. Maksudî Ankara'da idi; ona aid olan mektubu İstanbul'dan oraya göndermiştim. (Yusuf Akçura'ya nerede tapşırdığımı pek hatırlamıyorum). Bunun üzerine Maksudî'den uygurca sözlerle de bezenen ve yeni Türk harfleriyle yazılan şu mektubu almıştım:

7. VII. 34. (*)

Muhterem Abdullah Bey.

Bitiğinizi aldım. Yırak Batıdan (**) gelen yazıyı da okudum. Ortak bir yanut yazılması bence de dilekliğ-dir. Fakat yanutlarımızın tın ve bulungu birök ola- cağı-na pek berk bir inanım y o k t u r. Yanılıyorsam ne iyi! Yakında kurultay için İstanbul'a geleceğim. O ödün uzun uzadıya görüşürüz, işi bile çözeriz. Siz şimdiden bir yanut taslağı anıklarsanız işi çok kolaylaştırmış o-lursunuz. (Geriye kalan üçbuçuk satır selâm ve nezâket sözleridir.)

Saygı ile:
Sadrî Maksudî.

SÖZLÜKÇE.

Bitik—mektup; Yanut—cevap; Dilekliğ—matlup; Tın—ruh; Bulung—yön; Berk: sağlam; Ödün—zaman, vakit; Bile—beraber, birlikte; Anıklamak—hazırlamak.

O yaz İstanbul'da ikinci Türk Dil kurultayı vardı. Günün birinde Akçura, Maksudî ve fakir Dolmabahçe sarayında buluştuk ve molla Şemunî'ye verilecek cevap hakkında konuştuk. Y. Akçura: «Ben bu dâvaların başını bilmiyorum; ortasında da yoktum. Onun için bu hususta benim bir fikrim olamaz» diyerek işin içinden kolayca sıyırılıverdi ve «Ayaz»'ın da hatırını kırmak istemediğini anlattıydı. Bu son anlatışından şu neticeyi çıkarmak mümkündü: Rahmetlik Akçura o zaman İshakî'nin Kazan ve Ural Türkleri namına Avrupa'daki siyasî davranışlarında ve tutumunda bir

(*) Burada ay gösteren latince rakam — VIII — olmaliydi. Çünkü molla Şem'nû'nin mektubu üzerine benim tarafımdan VIII. ayın. yani Ağustosun 5-nde alındığını bildiren kayıt vardır. S. Maksudî'ye aid mektubu. belki de kendimden kısa bir mektup katarak, ayni gün, yani 5 Ağustosta göndermişim demek. O da bana çarçabuk. yani 7 Ağustosta cevap yazmış oluyor.

(**) Burada dalğınlıkla mektupta **Doğu** yerine **Batı** yazılmıştır.

sakınca (mahzur) görmüyordu: «Tek ağlamasın da, çocuk neyle avunursa-avunsun» gibilerden... Karşısındaki iki kişiye ise hal diliyle: «Bu işleri karıştıran siz değil misiniz? Şimdi artık ne haliniz varsa görün!» demek ister gibi idi.

Maksudî'ye gelince o, mektubunda yazdığı gibi, hep benim bir cevap taslağı hazırlamamı teklif edip duruyordu ama, cevabın ruhu ve yönü hakkında anlaşamıyacağımızı mektubunda önceden belirtmiş bulunuyordu. Ben cevap tasarısını hemen o anda düzenlemeye hazır bulunmadığımı söyleyince: «O halde ben ayrıca kendim yazarım» demişti. Ancak ipe un serdiği besbelliydi. «İç Rusya ve Sibirya Türk - Tatarları millî idaresinin eski başkanı bu müracaatı pek ciddîye almış gibi görünmüyordu. Bu mektuba herhangi bir cevap yazdığını da sanmıyorum. Bana da artık tekbaşıma hareket etmek kalıyordu. Ankara'ya döndüm ve 1934 yılı Eylûl içinde Molla Midyar Şemunî efendiye şu cevabı gönderdim:

Reisül-kawmi wel-cemaa imam ve müderris El-hâc molla Midyar bin İmamuddin Şem'un efendi'ye.

9.VII.1934 tarihli müracaatınızın cevabıdır.

Efendim, Mektubunuzun ötesine-berisine serpilmiş olan sualleri biraraya getirerek dizecek ve her sualin altına cevaplarını koyacağım.

Sual : Vatanda olduğu gibi, muhacerette de millî-medenî muhtariyetçilik, istiklâlcilik ve başkaları gibi firkacılıklar ve bu yolda hareket ve faaliyetler var mıdır?

Cevap : Maksadımız İdil-Ural veyahut iç Rusya müslümanları ülkesinin mukadderatına ve istikbaline dair hareket ve faaliyet olsa gerektir. Bunun cevabı şudur: Ruslar arasında akalliyet olarak yaşayan Türk-Tatarlar için yalnız millî-medenî muhtariyetin mümkün ve matlup olması taraftarları elbette Hariçte de vardır. Ancak bunların bir teşkilâtı olmasa gerektir. Bu yolda muntazam faaliyetleri de

bizce malûm değildir. Hariçte istiklâl taraftarlarının bulunduğu ise, mektubunuzdan anlaşıldığı üzere, sizce de malûmdur.

Sual : Muhacirlere bunlardan hangisine katılmayı tavsiye ediyorsunuz? Yahut asla katılmadan mı durmak daha muvafıktır?

Cevap : Bizce, sizin gibi halkın talim ve terbiyesi ile uğraşanlara (bilhassa yad illerde) siyasî teşkilâta ve aktif politikacılara katılmak münasip değildir. Bizce, yad illerde muhacir mülteci gibi yaşayan yurttaşlarımız «dinî, millî ve medenî örgüt ve mahallelerini, mektep ve mabedlerini yaşatmaları», yani sizin tabirinizce «millî bakımdan ölmemiş ve yokolmamış olmaları» kâfidir.

Sual: Vatandaki Millet Meclisinin çoğunluğu (ekseriyeti) millî, medenî muhtariyet ve istiklâlcilik meselelerinden hangisini kabul etmişti?

Cevap : Ufa'da toplanan Millet Meclisi İç Rusya ve Sibirya müslümanları için mill-medenî muhtariyet esasını kabul ederek, bunun tatbiki için bir Millî İdare kurmuştu. Bu müessese 1918 yılının yazbaşında Sovyet Hükûmetinin emriyle feshedilinciye kadar çalışmıştır. Bir de Millet Meclisi İdil-Tral ülkesi için Rusya federasyonu içinde bir topraklı muhtariyet alınmasının matlup olacağına da karar vermişti. Ve Kazan'da bu işle meşgul olacak bir «topraklı muhtariyet komisyonu» da seçmişti. İşte, Vatandaki Millet Meclisi ekseriyetinin bu hususdaki kararları bundan ibarettir. Şimdiye kadar Milleti bihakkin temsil eden başka bir teşekkül veya müessese tarafından bu kararlar feshedilmiş veya tadil edilmiş değildir.

Sual : İstiklâlcilerin Avrupa'da ve Türkiye'de teşkilât ve merkezleri var mıdır?

Cevap : Türkiye'de böyle bir teşkilât yoktur. Avrupa'da, belki sizce de malûm, bir istiklâlci zümrenin bulunduğunu işitiyoruz. Ancak bu, kuvvet ve kararlarını Milletten alan ve Milletimizin doğru ve dürüst arzusunu temsil eden

bir zümre sayılamaz.

Sual : Kendiniz bu gönde muhtariyete mi, istiklâliyete mi taraftarsınız?

Cevap : Biz şimdiye kadar Millet Meclisinin kararlarından bir yana sapmış değiliz.

İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının sabık Millet Meclisi azasından ve Kazan'da çıkmış olan «Kurultay» gazetesi heyet-i tahririye müdürü

A. Battal.

Ankara, Eylûl 1934.

MUHARRİRİN BASILMIŞ BAŞKA ESERLERİ

—Tarih ve siyaset—

KAZAN TÜRKLERİ

(İstanbul, 1925; Arab harfli)

—RUSYA'DAN AYRILAN MİLLETLER—

(Ankara, 1927; Arab harfli).

—TÜRK-TATAR TARİHİ—

(Mukden, 1938; Arab harfli).

RUS İHTİLÂLİNDEN HATIRALAR

(İstanbul, 1947)

—Dil ve lûgat—

İBNÜ-MUHENNÂ LÛGATI

(Türk Dil Kurumu yayımlarından, 1934)

KIRGIZ SÖZLÜĞÜ

(Tercüme; 2 cild; 810 sahifelik büyük sözlük; Türk Dil Kurumu yayımlarından, 1945-1948)

YEŞİL RİZE ve İLİ

(Bir yolculuk intıbaları, 1950).

FİYATI 300 Krş.

BU SERİDEN ÇIKMIŞ ESERLER

1) Rizaeddin Fahreddinoğlu (Kalmadı)
2) Musa Carullah-Bigi 250 krş.
3) Alimcan Barudî 300 krş.

——ooOoo——

Muharririnden

Ve İstanbul'da ZAMAN kitabevinden istenilebilir.

——ooOoo——

MUHARRİRİN ADRESİ

Hasırcıbaşı sok. 44; Kadıköy - İstanbul.

——ooOoo——